

Muassis:
O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGI

O'zbekiston Matbuot va axborot agentligida 2013-yil 25-iyulda 0055-raqam bilan ro'yxatga olingan

2013-yil, 10-son
1991-yildan chiqa boshlagan

TIL VA ADABIYOT TA'LIMI

LANGUAGE AND LITERATURE TEACHING

O'ZBEKISTON RESPUBLIKASI
XALQ TA'LIMI VAZIRLIGINING ILMIIY-METODIK
JURNALI

Bosh muharrir:

Bahodir JOVLIYEV

Tahrir hay'ati:

Baxtiyor DONIYOROV
Mamatqul JO'RAYEV
Shahnoza JO'RAYEVA
Islom ZOKIROV
Ulug'bek INOYATOV
Abduhamid MUXTOROV
(Bosh muharrir o'rinbosari)
G'ulom MIRZAYEV
Nizomiddin MAHMUDOV
Abdug'afur RASULOV
Sirojiddin SAYYID
Ergash UMAROV

Jamoatchilik kengashi:

Muhammadjon ALIYEV
Ergesh ABDUVALITOV
Manzura DADAXO'JAYEVA
Lutfullo JO'RAYEV
Ehson TURDIQULOV
Valijon QODIROV

Bo'lim muharrirlari:

Shahnoza JO'RAYEVA
(Til o'qitish metodikasi bo'limi)
Dono XO'JAYEVA
(Adabiyot o'qitish metodikasi bo'limi)

Sahifalovchi:

Husan SAFARALIYEV

Matn teruvchi:

Nodira MIRZAAHMEDOVA

Jurnaldan ko'chirib bosilgan maqolalar «Til va adabiyot ta'limi»dan olindi, deb izohlanishi shart.

Jurnalda nashr etilgan maqolalarda mualliflarning tahririyat nuqtai nazariga muvofiq kelmaydigan fikr-mulohazalari bosilishi mumkin.

Tahririyatga kelgan qo'lyozmalar taqriz qilinmaydi va muallifga qaytarilmaydi.

Bosmaxonaga 10.10.2013-yilda topshirildi. Ofset usulida chop etildi. Qog'oz bichimi 60x84¹/₈. Shartli bosma tabog'i 6,0. «Times» garniturasini 10, 11 kegl. «SANO-STANDART» MCHJ bosmaxonasida chop etildi.

Manzil: Toshkent sh. Shiroq ko'chasi, 100.
Buyurtma № . Adadi 7730 nusxa.

MUNDARIJA

QADR-QIMMATIM, TAYANCHIM VA IFTIXORIMSAN, MUSTAQIL O'ZBEKISTON!

Abdusattor Sodiqov. Ezgulik – maqsad, ustozlik – sharaf 3

21-OKTABR – «DAVLAT TILI HAQIDA»GI QONUN QABUL QILINGAN KUN

Yorqinjon Odilov. Til – tirik va tiniq tuyg'u 5

DARS – MUQADDAS

Chinnixol Hamdamova. «Hozirgi-kelasi zamon fe'li» mavzusini o'rganish tajribasidan 10

Xadicha Muxitdinova. 9-mavzu: Qadimiy va navqiron shaharlar 12

Nazokat Qunduzova. Maqsud Shayxzodaning «Iskandar Zulqarnayn» ertak-dostonini o'rganish 16

Ra'noxon Mirzayeva. «Ravshan» dostoni tahlili 19

LET'S LEARN ENGLISH

Lutfullo Jo'rayev. Keling, ingliz tilini o'rganamiz! 22

ILG'OR TAJRIBA MAYDONI

Bilim – baxt kaliti 24

ILG'OR PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALAR

Feruza Sapayeva. Ingliz tilini matndan foydalanib o'rgatish usullari 27

Oydinoy G'oziyeva. Ona tili darslarida pedagogik texnologiyalardan foydalanish 29

ARUZ VAZNI SABOQLARI

Laylo Sharipova. Rajaz bahri 31

ADABIY TAQVIM

Vafo Fayzulloh. Abadiyat 32

TADQIQOTLAR

Habiba Yusupova. O'quvchilarda millatlararo muloqot madaniyatini shakllantirishning o'ziga xos tarkibiy qismlari 35

Muzayyam Farmonova. Axloqshunoslikka oid leksemalarning tarixiy ildizlari 37

Durdona Xudoyberganova. O'zbek tilidagi matnlarda shaxs ruhiy holatining ifodalanishi 39

TAQRIZ

Suvon Meli. Manbaga qaytib ish ko'rish – xayrlik 42

TANAFFUS

Uldona Abdurahmonova. Bilim mutolaadan boshlanadi 44

Tahririyat manzili:

100129, Toshkent shahri, Navoiy ko'chasi, 30-uy. Telefon: (8–371) 244-04-18,
244-04-15. e-mail: til@sarkor.uz veb-sayt: www.tilvaadabiyot.uz

UZVIYLASHTIRILGAN DAVLAT TA'LIM STANDARTLARI VA O'QUV DASTURLARI TAJRIBA-SINOVDAN O'TKAZILMOQDA

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi markazi, O'zbekiston Respublikasi Xalq ta'limi vazirligining «Umumta'lim fanlari bo'yicha uzluksiz ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlarini ishlab chiqish to'g'risida»gi 2013-yil 4-iyundagi qo'shma qaroriga asosan Umumiy o'rta ta'limning Davlat ta'lim standartlari va o'quv dasturlari amaliyotchi o'qituvchilar, metodist va yetakchi olimlardan iborat ijodiy guruh tomonidan qayta ko'rib chiqildi.

Jumladan, **ona tili, adabiyot va o'zbek tili fanlari** bo'yicha faoliyat yuritgan ijodiy guruh Respublikamizdagi mavjud ta'lim qonunchilik tamoyillariga asoslangan holda, rivojlangan davlatlarning ta'lim standartlari va boshqa zarur jihatlarga e'tibor qaratishdi. Shunga ko'ra, kompetentli yondashuvga asoslangan umumta'lim fanlari bo'yicha uzluksiz ta'limning Davlat ta'lim standarti (DTS) va o'quv dasturlari loyihalarini tayyorladi.

O'zbekiston Respublikasi Oliy va o'rta maxsus ta'lim vazirligi, Xalq ta'limi vazirligi, O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi markazining 2013-yil 22-avgustdagi qo'shma buyruqlariga binoan mazkur DTS va o'quv dasturlari loyihalarini 2013–2014-o'quv yilida tajriba-sinovdan o'tkazish belgilandi.

Tajriba-sinov ishlarini o'tkazishdan maqsad kompetentli yondashuvga asoslangan umumta'lim fanlari bo'yicha uzluksiz ta'limning DTS va o'quv dasturlari o'quvchilar tomonidan o'zlashtirish darajasini o'rganish, tajriba-sinov natijalari asosida DTS va o'quv dasturlarini yanada takomillashtirishdan iborat.

Qo'shma buyruqqa asosan tajriba-sinov obyekt sifatida Respublika bo'yicha har bir fandan ikkitadan viloyatdagi umumiy o'rta ta'lim maktabi hamda akademik litsey va kollejlarda belgilandi.

Xususan:

Umumta'lim fanlari bo'yicha:

Ona tili fani

1. Buxoro viloyati, Buxoro shahridagi 35-maktab.

2. Jizzax viloyati, Jizzax shahridagi 3-maktab.

Adabiyot fani

1. Jizzax viloyati, Jizzax tumani-dagi 5-maktab.

2. Farg'ona viloyati, Farg'ona shahridagi 10-maktab.

O'zbek tili fani

1. Qashqadaryo viloyati, Qarshi shahridagi 11-maktab.

2. Toshkent shahri, M.Ulug'bek tumani-dagi 64-maktab.

O'rta maxsus kasb-hunar ta'limi yo'nalishida:

Ona tili fani

1. Buxoro davlat universiteti qoshidagi 1-son akademik litseyi.

2. Jizzax davlat pedagogika instituti qoshidagi «Sayiljoy» akademik litseyi.

Adabiyot fani

1. Jizzax davlat pedagogika instituti qoshidagi «Sayiljoy» akademik litseyi.

2. Marg'ilon pedagogika kolleji.

O'zbek tili fani

1. Qarshi pedagogika kolleji.

2. 1-Toshkent pedagogika kolleji.

Tajriba-sinov predmeti – kompetentli yondashuvga asoslangan ona tili, adabiyot va o'zbek tili fanlari DTS va o'quv dasturlari loyihalari.

Tajriba-sinov sinfi sifatida belgilangan maktabning o'rtacha reytingga ega bo'lgan parallel sinflardan (akademik litsey va kasb-hunar kollejlarda parallel guruhlardan) bittasida o'tkaziladi. Masalan, adabiyot fanidan tajriba-sinovni o'tkazish uchun belgilangan maktabning 5-sinfidan 9-sinfigacha bo'lgan o'rtacha reytingli 5 ta sinfi tanlab olinadi. Tajriba-sinov o'tkaziladigan ta'lim muassasasining qolgan parallel sinf(guruh)lari nazorat sinf(guruh)lari hisoblanadi. Nazorat sinf(guruh)larda tegishli fanlar amaldagi DTS va o'quv dasturi asosida o'qitiladi.

Kompetentli yondashuvga asoslangan umumta'lim fanlari bo'yicha uzluksiz ta'lim DTS va o'quv dasturlari loyihalarini tajriba-sinovdan o'tkazish jarayoniga O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi markazi, Umumta'lim maktablari-dagi o'quv-tarbiya jarayonini rivojlantirish Bosh boshqarmasi, Respublika ta'lim markazi, O'rta maxsus, kasb-hunar ta'limi muassasalari kadrlar malakasini oshirish va ularni qayta tayyorlash instituti, O'zbekiston pedagogika fanlari ilmiy-tadqiqot instituti, O'quvchilarni kasb-hunarga yo'naltirish va psixologik-pedagogik Respublika tashxis markazi mas'uldirlar. Ular hamkorlikda tajriba-sinov jarayonining ilmiy jihatlarini muvofiqlashtirish, mutaxassislar ishtirokida tajriba-sinov jarayonini va natijalarini hamda tajriba-sinov olib boruvchi o'qituvchi va metodbirlashmalarning hisobotlarini tahlil qilish va yakuniy

xulosalar tayyorlab, Muvofiqlashtiruvchi guruhga taqdim etish, tajriba-sinov natijalari asosida DTS va o'quv dasturlarini takomillashtirish bilan bevosita shug'ullanadilar.

Respublika ta'lim markazining tegishli fan bo'limlari har bir chorak bo'yicha tajriba-sinov materiallarini tajriba-sinov olib boruvchi o'qituvchilar uchun tayyorlab quyidagi materiallarni tajriba-sinov maydonlariga yetkazib berdilar:

1. Kompetentli yondashuvga asoslangan umumta'lim fanlari bo'yicha uzluksiz ta'limning Davlat ta'lim standarti va o'quv dasturlari loyihalari.

2. Tajriba-sinov o'tkaziladigan har bir sinf (litsey, kollejlarda har bir bosqich) uchun belgilangan fanlardan taqvim-mavzu reja.

3. Taqvim-mavzu rejadagi har bir mavzu bo'yicha o'quvchilarda shakllanishi lozim bo'lgan kompetensiyalar.

4. Yangi o'quv dasturi loyihasi asosida darslarni o'tish uchun amaldagi darslikdan foydalanish bo'yicha tavsiyalar.

5. Taqvim-mavzu rejada belgilangan nazorat ishlarini o'tkazish uchun nazorat materiallari.

6. O'quv jarayonini tashkil etish uchun dars ishlanmalari, didaktik materiallar va boshqalar.

Tajriba-sinovdan o'tkaziladigan DTS va o'quv dasturlari loyihalari, I chorak uchun sinov materiallari eksperimentator o'qituvchilarga (litsey, kollej) o'quv yili boshlangunga qadar yetkazildi.

O'qituvchi tomonidan tayyorlangan har bir mavzu bo'yicha xulosaviy materiallar dastlab maktab, kollej, litsey fan metodbirlashmasi tomonidan muhokama qilinadi hamda har chorak va o'quv yili yakuni bo'yicha muhokama uchun tahliliy materiallar tayyorlanadi.

**Komila USMONOVA,
RTM bosh metodisti**

ЭЗГУЛИК – МАҚСАД, УСТОЗЛИК – ШАРАФ

...Назокат бошланғич синфданоқ ўзининг қизиқувчанлиги ва зийраклиги билан кўпгина тенгдошларидан ажралиб турарди. Ундаги бу қизиқиш, кўп нарсаларни билишга бўлган ҳайрат йиллар ўтган сайин кучайиб борди. Юқори синфга ўтганда тарих ўқитувчиси Ўғилой опанинг дарсини, айниқса, диққат ва эътибор билан тингларди. Меҳрибон устоз тарихий воқеаларни кўргазмали қуроллар асосида шунчалик содда ва таъсирчан баён этардики, Назокат ўзини худди воқеа содир бўлган ўтмишга саёҳат қилгандек ҳис қиларди. Ёш қизалоқнинг қалбида дунёни ҳайратга солган тарихий мақсапларни кўриш истаги туғиларди.

«...Ўзга юрт одамлари билан гаплашиш учун бошқа тилларни ҳам мукаммал билиш керак», – хаёлдан ўтказарди у.

Юқори синфда чет тилини ўргана бошлагач, Назокат ўзининг орзу ва хаёлларига жавоб топгандек бўлди. Инглиз тили фани ўқитувчиси Мирзааҳмад Абиркулов ўқувчиларда чет тилини ўрганишга чинакам ихлос ва ҳавас уйғота олди. Назокат Муҳаммадиева инглиз тили дарсини қизиқиб тинглар, уйга берилган вазифаларни мукаммал бажаришга интиларди. Ундаги бу қизиқишни сезган тажрибали муаллим ўқувчисини чет тилини янада чуқур эгаллаши учун қўшимча адабиётлар, кўргазмалар, бадиий китоблар олиб берарди. Бу жараёнлар Назокатнинг келажакда ўқитувчи касбини танлашига даъват этгани аниқ эди.

Инглиз тили ўқитувчиси бўлишни орзу қилган оддий қишлоқ қизи ҳозирги Ўзбекистон давлат жаҳон тиллари университетида ўқишга кирди. 1988 йилда олий ўқув юртини битиргач, ўзи таҳсил олган Дўстлик туманидаги 6-мактабга инглиз тили ўқитувчиси бўлиб ишга қабул қилинди.

Ўз устида кунт билан ишлаш ва изланишни мақсад қилиб қўйган муаллима таълим жараёнида устозлари назарига тушди, ишончини оқлади. Биринчи тоифали инглиз тили ўқитувчиси шогирдларини турли кўрик-танловларда, билимлар беллашувида фаол иштирокини таъминлаш учун билим ва маҳоратини аямади. Унинг изланишлари ўз самарасини кўрсатди. 2012–2013 ўқув йилида шогирди 7-синф ўқувчиси Шахзод Мадиев билимлар беллашувининг республика босқичида иштирок этиб, совриндорлар қаторидан ўрин олди.

Тажрибали устоз ўқувчиларининг инглиз тилида мукаммал мулоқот қилишига эришиш учун, аввало, тўғри талаффузга ўргатиш, оғзаки нутқини ривожлантиришга асосий эътиборини қаратади. Бунинг учун у жонли мулоқот – диалоглардан кўп фойдаланади. Тўғрақларда, дарсдан бўш вақтларда бадиий адабиётлар орқали ўқувчиларнинг оғзаки нутқини оширади, чет эл адабиётига бўлган ҳавасини кучайтиришга интилади.

– Инсон ўз олдига мақсад қўйиб яшаши керак, – дейди суҳбатдошимиз. – Қишлоқ ўқувчиларини

чет тилини ўрганишга қизиқтириш, уларнинг келгусида илм-фан, санъат ва бошқа йўналишларда муваффақият қозониб, хорижий тилларда эркин мулоқот қилган ҳолда дунёга Ўзбекистон, ўзбек номи танитишга ҳисса қўшиш – асосий мақсадим. Ана шу йўлда дарсда, дарсдан ташқари машғулотларда ўқувчилар билан мунтазам равишда жонли мулоқот олиб бораман. Таътил кунларида мактабда доимий фаолият кўрсатадиган Инглиз тили тўғраги ташкил этганман. Унда 1–4-синф ўқувчилари учун ҳам инглиз тили машғулотлари олиб борилади. Улар билан тилни анча мукаммал ўрганган 8–9-синф ўқувчилари савол-жавоблар, жонли мулоқотлар ташкил этади. Бу мактабимизда кенг қулоч ёзган «Устоз-шогирд», «Ўрган, ўргат» жараёнининг мантиқий давомидир.

Соат миллиларининг секин, аммо, тинимсиз ҳаракатига боқиб, кунлар, ҳафталар, ойлар ва йилларнинг кўз очиб юмгунча ўтиб кетганига шубҳа қиласан баъзан. Бироқ, вақтнинг югуриги кеча илк бор мактаб остонасини ҳатлаган шогирдининг бугун олий ўқув юртини битириб, ёнингга ҳамкасб сифатида қўшилганида яққолроқ сезиларкан. Буни қарангки, устози Н. Муҳаммадиева сабоғини олган кўпгина шогирдлари бугун ўқитувчилик касбини эгаллаб, ёш авлодга сабоқ бермоқда.

зидент совғаси таркибидан жой олган ўқув қуроллари қаторида чет тили дарслиги, қўшимча воситалар билан тўлиқ таъминланиб, хорижий тилларни ўрганишга киришди. Бунинг учун махсус синфхона тайёрланиб, зарур техник воситалардан ташқари ўқитувчилар китоби, ота-оналар китоби, мультимедиа жиҳозлари билан таъминланди. Натижада, 1-синф ўқувчилари ахборот-коммуникация технологиялари ёрдамида инглиз тилини қизиқарли ўйинлар ёрдамида ўрганиб бормоқдалар.

Мақоламиз қаҳрамони Назокат Муҳаммадиева 1-октябрь – «Ўқитувчи ва мураббийлар куни» муносабати билан Президентимиз

– Мен шундай ибратли, ўз ҳаёти мазмунини ёшлар тарбиясида деб билган устоздан сабоқ олганимдан мамнунман, – дейди мазкур мактабнинг ёш инглиз тили фани ўқитувчиси Ш.Алимжонов. – Айни дамда иш жараёнида ҳам у кишидан кўп нарсани ўрганмоқдаман. Табиатан болажон, фидойи муаллима билан ишлаётганимдан фахрланаман.

Дарҳақиқат, 6-мактабда ўз касбининг фидойиси бўлган устозлар кўп. Бугунги кунда мактабда таҳсил олаётган 526 нафар ўқувчига 37 нафар малакали педагог таълим-тарбия бермоқда. 11 та фан, 5 та спорт тўғараги мунтазам фаолият кўрсатяпти. Ўқувчиларнинг замон талаби даражасида билим олиши учун компьютер синфхонаси, ўқув-лаборатория хоналари зарурий жиҳозлар билан тўла таъминланган.

Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2012 йил 10 декабрдаги «Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш чора-тадбирлари тўғрисида»ги Қарори ёш авлоднинг дунё илм-фани янгиликларидан мунтазам хабардор бўлган ҳолда, мукамал билим олишларига кенг имкон яратди. Барча жойда бўлгани каби айни кунларда мазкур мактабда ҳам 1-синф ўқувчилари Пре-

Фармонига биноан «Ўзбекистон Республикасида хизмат кўрсатган халқ таълими ходими» фахрий унвони билан тақдирланди. Бундай юксак мукофот изланувчан устоз зиммасига янада каттароқ масъулиятни юкламоқда. У мавжуд имкониятлардан фойдаланган ҳолда таълим сифати ва самарадорлигини оширишга билим ва маҳоратини сафарбар этмоқда. Унинг оиласида камол топаётган ўғил-қизлар ҳам онаси изидан бориб, чет тили ўқитувчиси бўлишни ҳавас қилишмоқда. Ўғли Ҳасан инглиз тили бўйича таржимон, қизи Гулноза Жиззах давлат педагогика институти талабаси. Коллеж ўқувчиси Зилола ҳам онаси каби инглиз тили ўқитувчиси бўлмоқчи.

Ҳаёти мазмунини эзгуликда, ёшларга таълим-тарбия беришда деб билган Назокат Муҳаммадиева касбидан бахт топаётган устозлардан бири. Қачонлардир шогирдликда тажриба ва маҳорат ўрганган муаллима айни кунда устозлари сафидан ўрин олди. Устоз деган шарафга муяссар бўлишнинг ўзи улкан бахт эмасми?!

Абдусаттор СОДИҚОВ,
журналист

ТИЛ – ТИРИК ВА ТИНИҚ ТУЙҒУ

У ИНСОННИ КАМОЛОТ ПИЛЛАПОЯЛАРИГА КЎТАРУВЧИ ЭНГ МУҲИМ ВОСИТА

Тил инсониятгагина ато этилган беқиёс туҳфа. Шу боис ҳар бир миллат ўз она тилини муқаддас неъмат, миллий қадрият сифатида эъзозлайди. Она тилимиз бўлган ўзбек тили ҳам айни эъзозу эҳтиромга лойиқ. Шу маънода ўзбек тилининг алоҳида қадр топиши 1989 йил 21 октябрдаги «Давлат тили ҳақида»ги Қонуннинг қабул қилиниши билан бевосита боғлиқ, албатта. Ана шу тарихий куннинг 24 йиллик тўйи тантана қилинаётган қутлуғ онларда она тили таълими ва тил илми масалалари юзасидан заҳматкаш олим, ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти директори, филология фанлари доктори, профессор Низомиддин МАҲМУДОВ билан суҳбатда бўлдик.

– Устоз, «Давлат тили ҳақида»ги Қонуннинг қабул қилинганига 24 йил тўлди. Албатта, ўтган давр мобайнида она тилимизнинг нуфузини ошириш, истеъфода имкониятларини кенгайтириш, умуман, тил ўқитиш методикаси борасида кенг кўламли ишлар амалга оширилди. Бу, аввало, истиқлол, қолаверса, она тилининг давлат миқёсидаги муҳофазасини таъминлаган Қонун билан боғлиқ, албатта. Сиз ана шу жараёнларда бевосита иштирок этиб келмоқдасиз. Келинг, суҳбатимизни она тилимизнинг ўша долғали даврлардаги ҳолати, унинг қаддини тиклаш жараёнидаги курашларини эслашдан бошласак.

– Аждодларимизнинг беҳад буюк орзулари рўёби бўлмиш истиқлол халқимиз қаддини кўтариллиши ва она тилимизнинг халқаро миқёсда тан олиншига имкон берди. Ўзбекистонимизнинг мустақил тараққиёти йилларида эришилган салмоқли ютуқлар сўнгсиз фахру ифтихорга шояндир. Бугун мамлакатимизда Юртбошимиз раҳнамолигида кўлга киритилган оламшумул муваффақиятларнинг баҳоси «тарихий» деган ўлчовларга ҳам сиғмайди, уларни етти иқлим эътироф этмоқда, хорижлик дўст ҳам, нодўст ҳам натижаси нақд тажрибаларимизга ҳавас ва ҳайрат билан қарамоқда.

Юртимизда маънавий-маърифий ислохотлар давлат сиёсатининг устувор йўналишларидан бири сифатида эътироф этилгани мустақилликнинг мағзу моҳиятини теран англайдиган, уни кўз қорачиғидай асрамоққа ҳамиша ҳозир бўлган шахснинг шаклланишига замин яратди. Аниқки, маънавият-маърифат борасида амалга оширилган кўламли ислохотларда тил масаласи фавқуллода мавқега эга. Чунки Президентимиз «Юксак маънавият – енгилмас куч» китобида алоҳида таъкидлаганидай, «...ўзликни англаш, миллий онг ва та-

факкурнинг ифодаси, авлодлар ўртасидаги руҳий-маънавий боғлиқлик тил орқали намоён бўлади. Жамики эзгу фазилатлар инсон қалбига, аввало, она алласи, она тилининг бетакрор жозибаси билан сингади. Она тили – бу миллатнинг руҳидир».

Чиндан ҳам, тилда инсондай мураккаб ва мухташам мавжудотнинг азалий ва абадий моҳиятига дахлдор синоатлар ўз тажассумини топган. Одам боласининг ақлий ва маданий-руҳий зуваласидаги, неча минг йиллик тадрижий такомилдаги бирламчи асос тилдир. Менлик туйғуси ҳам, қавмлик қайғуси ҳам, бинобарин, миллатнинг ўзлик идроки, яъни халқни ҳар қандай бало-қазолардан кўримоқ сезгиси ҳам айнан тилга кўра туғилади ва яшайди. Дунё тил илмида ўчмас из қолдирган олмон алломаси Вильгельм фон Гумбольдтнинг «Менинг миллатим тилининг доиралари менинг дунёқарашимнинг доираларини билдиради» деган гаплари катта ҳақиқатни акс эттиради. Худди шунинг учун ҳам миллатнинг ўз-ўзини кўримоқ туйғусини ўтмаслаштирмақ, минг йиллик дунёқарашини меҳваридан чиқармоқ илинжидаги истилочи шўро сиёсати узоқ йиллар ўзбек ўзлигининг кўзгуси бўлмиш ўзбек тилининг қанотини қайирмоқ пайдан бўлди. Қизил кўрғон сарҳадлари ичидаги расмий идораларнинг эшиклари бу тил учун тамоман ёпиқ эди, бу тил билан рўзгордан ташқарига чиқиб бўлмас эди, бу тилдаги додга илло имдод йўқ эди. Қарийб бир ярим асрлик истибод даврида ўзбек тилининг ягона ватани бўлмиш Ўзбекистонда бу тилнинг ҳақ-ҳуқуқлари (худди унинг эгаси каби) поймол этилди. Ҳатто илмий ишлар ҳам бу тилда ёзилиши, ҳимоя қилинишига тақиқ қўйилган. Бу, албатта, ўзбек тилининг ривожини учун жиддий зарар етказиш халқ қалбидаги сим-сим оғриқ, адоқсиз қадоқ эдики, бунга истиқлолнинг илк эпкинлари барҳам берди. 1989 йилнинг 21 октябрида ўзбек тилини юртимизда Давлат тили деб расман эълон

қилган қонуннинг қабул қилиниши ўша даврда мамлакатимизнинг биринчи раҳбари сифатида иш бошлаган муҳтарам Ислон Каримов раҳнамолигида истиқлол сари қўйилган, ҳеч бир муболағасиз, илк расмий ва дадил қадамлардан бири эди. Давлатимиз раҳбарининг ҳаққоний таъбири билан айтганда, бугун «...ўзбек тили мустақил давлатимизнинг байроғи, герби, мадҳияси, Конституцияси қаторида турадиган, қонун йўли билан ҳимоя қилинадиган муқаддас тимсолларидан бирига айланди».

Мана, бугун 24 йил бўляптики, «Давлат тили ҳақида»ги Қонунимиз ишляпти, у юртимизда яшаётган бирон-бир миллат вакилининг кўнглига ғулу солаётгани йўқ, чунки ўзбек тилининг давлат тили эканлиги бошқа миллат вакилларининг ўзаро мулоқотларида ўз она тилларини қўллашларидан иборат ҳуқуқларига асло монелик қилмайди. Ўзбекистонда барча миллат ва элатларнинг тиллари, маданиятлари ва урф-одатларининг саломат сақланиши ва ривожланиши учун барча шароитлар яратилган. Ўзбек тили давлат тили сифатида, мустақил давлатнинг муқаддас рамзларидан бири бўлиб барча миллат вакиллари томонидан ўрганилмоқда.

Бу ўринда бир муҳим масалани, йўл-йўлакай бўлса-да, айтиб ўтмоқ фарздир. Аввало, ўз она тилига ҳурмати бор одамгина бошқа тилга ҳурмат кўзи билан қарай билади, уни сидқидилдан ўргана олади. Ўз она тилини унутиш эвазига ўрганиладиган тил чин одам боласига фойдадан кўра зарардир. Қолаверса, она тилисиз инсоннинг маънавий-руҳий илдизлари соғлом бўлмайди. Америка социологингистларининг тажриба-тадқиқотлари шуни кўрсатадики, аҳолиси ўз она тилини унутиб, инглизча гапирадиган бўлиб кетган ҳудудларда жиноятчилик даражаси сезиларли даражада ортиқ. Бу ҳолат, албатта, она тилининг унутилиши туфайли этномаданий, миллий-руҳий илдизлардан узилиш, инсон онги ва сажиясидаги миллий-маданий, миллий-маънавий қадриятларнинг қадрсизланиши натижасидир. Юртимизнинг турли миллатга мансуб фуқаролари ўз она тилларини мукамал билсинлар, ўзбек тилини эса байроғимиз, гербимиз, мадҳиямиз, Конституциямиз каби Ўзбекистоннинг муқаддас тимсолларидан бирига тугал эҳтиром, шу юртга садоқатли фарзандликнинг самимий ифодаси сифатида билсинлар ва ўргансинлар. Менимча, бу ҳақиқатни мамлакатимизнинг барча маърифатли фуқаролари яхши англайдилар, шунинг учун ҳам ватандошларимизнинг аксарияти ўз она тили билан бирга ўзбек тилида эмин-эркин мулоқотнинг урдасидан чиқмоқда, бу тилга давлатимиз тимсоли сифатида мунтазам эҳтиром кўрсатмоқда.

Табиийки, тилимизнинг кечаси ва бугунини қиёслаганда, ер билан осмонча фарқ намоён бўлади, зотан, тилимизнинг кечаси кеча эди, бугуни эса кундуздир. Ҳеч бир иштибоҳсиз айтиш лозимки, ўзбек тили кўрраи заминдаги бениҳоя

қадим ва бой тиллардан биридир. Бу тилдаги бемисл бадиият дурдоналари дунё бадиий тафаккури тарихида муҳим ўринга эга. Бу тил улуғ Алишер Навоий даҳоси тавваллудига доялик қилган, уни вояга етказган ва бу беназир даҳонинг инсон ақлини лол қолдирадиган истеъдод қуввати билан эса айни тил янада қудрат ва қамров, зангинлик ва рангинлик касб этган, янада бетакрор ва баркамол шамойил топган. Тилимизнинг кечасида унинг бадиият борасидаги такомилга ёруғ Чўлпон бўлиб чироқ тутган буюк ва суюк элимизнинг тенгсиз жасоратларини миннатдор авлодлар унутмайди.

– Дарҳақиқат, ТИЛ – беқиёс куч. Уни фақат алоқа воситаси сифатидагина тушуниш бу муҳташам ҳодисани, камида, жўнлаштиришга тенглигидан ёзғиргансиз. Инсоннинг шахс сифатида камол топиши ҳам, сўзсиз, тил орқали бўлади. Уни миллат кўзгуси, дил калити деб эътироф этилиши ҳам шундан. Таъбир жоиз бўлса, ТИЛ деган муҳташам тушунча остида нималарни туйишимиз (тушунишнинг ўзи камлик қиладигандай) лозим?

– Дунё филология илмида тил ва халқ руҳининг боғлиқлиги, тилларнинг хилма-хиллиги дунёни турли тил эгалари томонидан турлича кўриш эканлиги ҳақидаги ғоялар бугун деярли эътироф этиб бўлинган. Атоқли тилшунос Б.Л.Уорфнинг «Агар Ньютон холи индейслари тилида гапирганда эди, унинг физикасидаги олам манзараси бошқача бўлган бўларди», деган сўзларида акс этган концепцияда муайян бир тил эгаси дунёни бошқа тил эгасига қараганда фарқли тарзда кўриши таъкидланган. Тил ана шундай мураккаб, халқнинг дунёни кўриш, идрок қилиш тарзи, руҳи, маданиятини ифода этадиган ҳодиса. Уни фақат алоқа воситаси сифатида тушуниш, ҳақиқатан ҳам, жуда жўн тасаввурдир. Й.Л.Вайсгербер тилнинг қандай имкониятларга эга эканлиги ҳақидаги саволга 100 тадан 99 ҳолатда тил алоқа воситаси деб жавоб беришларини, бу эса тил имкониятларини тўлиқ билмаслик натижаси эканлигини айтади (Вайсгербер Й.Л. Родной язык и формирование духа. М.: Едиториал УРСС, 2004. С.83). Мулоқот воситаси бўлиш тилнинг кўплаб вазифаларидан бири, холос. Тилнинг когнитив (дунёни билиш), креатив (ижодий), аккумулятив (билим-тажрибаларни сақлаш, тўплаш), аксиологик (баҳолаш), эстетик, миллий менталлик, этнокультурологик, этносоциологик каби янада муҳим вазифалари ҳам мавжудки, улар инсон онгига тил воситасида мазкур жиҳатларни олиб киради. Бу жиҳатларсиз эса, табиийки, одам боласи инсон деган юксак рутбага ноил бўлолмайди. Дунёни билиш, иждодий изланиш, аждодлар ақли яратган бойликлардан хабардорлик, яхши-ёмонни баҳолаш, гўзалликни идрок этиш, миллий мансубликдан ифтихор қилиш, миллий-маданий анъаналарни теран ҳис этиш, қавмнинг қадимий ва замонавий бирлик қоидаларини унутмаслик каби

бир қанча қадриятлар фақат ва фақат тилга кўра тирикдир. Сўз салтанатининг султони Алишер Навоийнинг «Инсонни сўз айлади жудо ҳайвондин, Билки гуҳари шарифроқ йўқ ондин» байтида ана шу ҳақиқат таъкидланган. Инсон ва ҳайвон фақат гапириш қабилитининг бор-йўқлигига кўра фарқланмайди. Фақат алоқа воситаси сифатидаги тил эмас, балки биз юқорида санаб ўтган вазифалардаги тил одам боласига «гуҳари шариф»лик бахш этади. Ҳар бир одамда тил туйғуси тирик ва тиниқ бўлмоғи лозим, ана шу тирик ва тиниқ туйғу билангина камолот пиллапояларига кўтарилмоқ мумкин.

– Бугун замон шиддат билан ўзгаришларга юз тутиб, жамият ҳаётига хилма-хил соҳа янгиликлари кириб келмоқда. Ана шу янгиликларнинг тилга, хусусан, она тилига қандай таъсири бор? Бу тилшунос мутахассислар гарданига қандай масъулиятлар юклайди?

– Бугунги югурик замондаги ўзгаришлар шиддатини ҳеч нарса билан ўлчаб бўлмайди. Дунёнинг у бурчида пайдо бўлган бир янгилик, маъқулдир-номаъқулдир, шу сониядаёқ курраи заминнинг бу бурчига етиб келиши мумкин.

Башарият тарихидаги туб бурилишлар, жамият ҳаётидаги жиддий ўзгаришлар, энг аввало, тилнинг луғат бойлигига таъсир қилади. Тилнинг синтактик қурилишида бундай ўзгаришлар таъсири билан айрим синтактик бирликлар, синтактик қурилмалар фаоллашиши, айримлари сустлашиши табиий. Шунинг учун ҳам тилшунослар тилнинг луғат бойлигини барометрга менгзайдилар. Жамият тарихини сўздан, сўз тарихини эса жамиятдан ажратилган ҳолда тасаввур қилиб бўлмайди.

Мустақиллик боис ўзбек тилида *вазир, туман, вилоят, жарроҳ* каби айрим эскирган сўзлар янги маънолар билан тўйинган ҳолда тикланди; *маънавият, қадрият, менталитет, миллатпарвар* каби унутилган сўзлар ўз қадри билан қовушди; *бағрикенглик, далолатнома, йўриқнома* каби янги сўзлар ясалди; *брокер, инновация, интернет, менежмент, мониторинг* каби жуда кўплаб хорижий сўзлар тилимизга кириб келди. Тилимиз луғат заҳираси ана шу тарзда бойиб бормоқда.

Айрим кишилар тилимизга четдан кириб келадиган сўзларга керагидан ортиқ ғашлик билан қарайдилар ва ўзларини ўзбек тилининг софлиги учун курашчилар сифатида тақдим қилмоқчи бўлишади. Менинг назаримда, бу унчалик ҳам адолатли ва илмий асосли қараш эмас. Ер юзида мутлақо соф тил йўқ. Албатта, бир тил бошқасидан сўз олади. Бу табиий жараён. Айниқса, бугун, глобаллашув замонидан янги пайдо бўлган бир тушунча ёки нарса (техника, технология, илмий ғоя ва ҳ.к.) бир онда дунёга ёйилади ва, албатта, ушбу тушунча ёки нарса бошқа юртга яланғоч ҳолда эмас, албатта, кийими – сўзи (номи) билан кириб келади. Бундай «келувчи» сўзларга тилимиз эшикларини

тамоман тамбалаб ташлашнинг иложи йўқ, фақат меъёрни ушлаш, имкон бўлса, бу сўзларнинг тилимизда жўяли муқобилини топиш ёки, камида, уларнинг талаффузини тилимиз товуш қонуниятларига имкон қадар мослаш энг мақбул йўл эканлигини таъкидлашни истардим. Ҳар қалай, велосипедни *жин арава*, пароходни *сув айғури*, водородни *сув тугдирғич*, кислородни *аччил* дейдиган замонлар бугун тарихдир...

Албатта, республикамизда «Давлат тили ҳақида»ги Қонун ижросини мунтазам таъминлаш шу юрт ҳар бир фуқаросининг бурчи бўлмоғи лозим. Ана шу бурч чуқур англаб етилсагина, бу бордаги ҳар қандай иш ҳаракатга келади. Ҳар бир фуқаро, ким бўлишидан қатъи назар, ўз фаолиятида мазкур қонун талаблари ижросига дахлдор, каттадир-кичикдир, бир ишни қилиб борса, кўп нарсалар ўз жойига тушади. Баъзан бу тадбирларга давлат тузилмалари етарли эътибор бермаётганидан ёзғирамиз, ахир, бу тузилмаларда ҳам сиз билан биздек одамлар ишлайди. Айтайлик, оммага қаратилган ҳар қандай ёзма ёки оғзаки нутқ тўғри, пухта, пишиқ, таъсирли бўлмоғи лозимки, шундагина бу нутқдан муайян фойда бўлиши мумкин. Буни билмайдиган одам йўқ, аммо бир чимдим эътибор, бир тутам ҳафсала етишмайди. Баъзан хатосиз гапириш, нутқ маданиятининг фойдалари ҳақида телеэкранда фалсафа сўқаяётган одам ўзининг нутқий ноқисликликларига диққат қилмайди. Ёки баъзи журналистлар ёзган материалларда жумла ва сўз ноқислиги манамаман деб туради. Айрим радиобошловчилар нутқидаги чучмал жимжима-лар соғлом мантиқни ўйга толдиради... Ўз касбига ҳурмат билан қарамаган, унинг улўғлигига имон келтирмаган, сўзи билан амали бир бўлмаган одамнинг, қайси касб эгаси бўлишидан қатъи назар, маънавияти бут деб бўлмайди.

– Она тили таълими, умуман, тил ўрганиш, ўргатиш жараёни барча даврларда ўз долзарблигини йўқотгани йўқ. Аксинча, мамлакат истиқболлини белгилаб берувчи мезон сифатида тан олиб улғурилди. Шу маънода, айтинг-чи, аввало, она тили илми ва, умуман, тил таълимининг мақсади ва шундан келиб чиқадиган мазмуни нималардан иборат?

– Тил таълими, хусусан, она тили таълими ер юзидаги энг қадимги педагогик юмушлардан биридир. Бундан беш минг йил муқаддам, яъни эраמידан олдинги учинчи минг йилликларда шумерларда фаолият кўрсатган ибтидоий мактабларда тил ва математика таълими ўқитишнинг икки асосий устуни бўлганлиги маълум. Албатта, бугун ҳам шундай, она тили таълими фавқуллодда муҳим аҳамиятга молик. Тил илмининг мақсади тил дейиладиган мураккаб ва муҳташам ҳодисанинг моҳияти, табиати ва тийнатиини теранроқ очиш, шу асосда тилнинг холис тавсифини яратишдан иборат. Тил таълимининг мақсади эса тилшунослик шакллантирган ва

кўпчилик томонидан эътироф этилган тавсифлар асосида бу ҳодиса синоатлари билан ўрганувчини ошно этиш орқали унда она тили ёхуд бирор чет тилида мустақил фикрлаш, фикрни равон, гўзал ва лўнда ифодалаш, тилдан завқланиш малакаларини тарбиялашдан иборат. Маълумки, она тили таълимида мураккаб ва машаққатли жараёнда ўқитувчи хилма-хил усул ва воситалардан фойдаланади. Она тили таълими жараёнларида олиб бориладиган ҳар қандай иш пировард натижада мазмунан ана шу малакаларни шакллантиришга қаратилмоғи лозим. Ўқувчи борлиқни билиш, ижодий ёндашув, баҳолаш, завқ туйиш, миллий маданият сезгиси, миллий дунёқараш каби муҳим фаолиятларда она тилининг иштирокини, ғайришуурий бир тарзда бўлса-да, ҳис қилсагина, мазкур малакалар соғлом бўлади. Она тили таълими мақсадининг рўёби билан боғлиқ ишлар мазмунан ана шу жиҳатларни ҳам назардан қочирмаслиги зарур.

– Мутахассисларнинг фикрича, XXI асрда жуда кўп муаммоларга фанларнинг интеграциялашуви асосида ечим топилмоқда. Айтинг-чи, бугун тилшунослик фанининг қайси фан соҳалари билан интеграцияга киришуви кузатилмоқда? Умуман, бу тилшунослик, қолаверса, тил таълими учун нима беради?

– Янги асрда жуда кўплаб илмий муаммоларга турли фанларнинг интеграцияси асосида ечим топилаётганлиги бор гап. Тилшунослик фани ҳам психология, когнитивистика, социология, маданиятшунослик, антропология, этнология, мантиқ каби бир қанча фанлар билан интегртив алоқаларга эга. Ҳатто бир қатор мутахассислар физика фанидаги айрим ғояларни тилшуносликка олиб ўтмоқдалар, хусусан, синергетика деган йўналиш тилшуносликда шу асосда пайдо бўлди. Аммо унутмаслик зарурки, табиий фанларда шакланган метод ва методологияни ҳеч бир шартсиз тилшуносликка татбиқ қилиш мақсадга мувофиқ эмас, чунки табиий фанлардаги ўрганиш объектдан тамоман фарқли ўлароқ тилшуносликда объект (яъни тил) субъект (яъни одам) билан алоқалантирилган ҳолда ўрганилади. Айрим олимлар ҳақли равишда таъкидлаганларидай, «...тамоман табиий фанлар методологияси йўлидан юриш тилни тил қиладиган унсурларни тилшуносликдан ташқарига чиқариб қўяди, инсоннинг ўзини тил чегараларидан ташқарида қолдиради» (Белый В.В. Американская дескриптивная лингвистика / Философские основы зарубежных направлений в языкознании. М.: Наука, 1977. С.168).

Фанларни табиий (аниқ) ва гуманитар фанларга ажратиш фаншуносликда турғунлашган. Шунга қарамасдан, фанларнинг терминологиясига қўйиладиган талаблар ҳозирга қадар деярли бир хил. Бу, албатта, мақбул эмас. Дангал айтиш лозимки, ҳатто бу фанлар терминларининг яшаш ва тараққиёт тамойиллари ҳам бир-биридан фарқ

қилади, бу ҳолат бугун терминшуносликда англаб етилмоқда. Тилшуносликнинг табиий фанлар билан интеграцияси масаласида меъёрни унутмаслик лозим, бу борада етти ўлчаб бир кесмоқ керак.

Лекин антропоцентриқ тилшунослик бағрида тилшунослик ва маданиятшунослик фанларининг интеграцияси асосида юзага келган лингвокультурология (лисоний маданиятшунослик) тил ҳодисасининг моҳиятига чуқурроқ киришга имкон берди. Рус тилшуноси В.А.Маслова таърифлаганидай, «Лингвокультурология тилни маданият ҳодисаси сифатида ўрганади. Бу дунёни миллий тил призмаси орқали ўзига хос тарзда кўриш бўлиб, бунда тил алоҳида миллий менталликнинг ифодачиси сифатида иштирок этади» (Маслова В.А. Лингвокультурология. М.: Academia, 2001. С.8.). Бу йўналишдаги тадқиқотлар натижалари нафақат тил илми ривожини, балки она тили таълимининг самарадорлигига эришиш учун ҳам жиддий фойда келтириши шубҳасиздир.

– Ҳозирги кунда таълимнинг барча турларида, шу жумладан, она тили таълимига ҳам илғор педагогик технологиялар мақоми остида ўқитишнинг янги услуб ва шакллари кириб улгурди. Шунингдек, ҳозирда таълимга ахборот-коммуникация технологиялари (АКТ)нинг жорий қилинишига ҳам долзарб масалалардан бири сифатида қаралмоқда. Айтинг-чи, она тили таълимида янги педагогик технологиялар ёки АКТнинг аҳамияти қандай? Она тили таълимида бундай шаклнинг анъанавий дарслардан қандай афзалликлари бор?

– Бугун ахборот-коммуникация технологияларининг таълимдаги, умуман, ҳаётимиздаги аҳамияти нечоғлиқ катта эканлигини тушунтириш куёшнинг фойдасини исботлашга уринишдай ортиқча ва кераксиз бир ишдир. Ҳозирги кунда таълимни, хусусан, она тили таълимини ҳам ахборот-коммуникация технологияларисиз тасаввур қилишнинг ўзи мушкул. Бу борадаги асосий муаммо мазкур технологияларни маҳорат билан оқилона қўллаш, дарс жараёнларида уларнинг қўлланиши лозим бўлган энг уйғун нуқталарни топишдан иборат. Таълимда янги педагогик технологиялар яхши, улар дарс самарадорлигини ошириши табиий. Аммо шуни ҳам таъкидламоқ жоизки, «янги педагогик технологиялар» деган жозибали ном остида ҳамма дарслар ўйинга айланиб кетмаслиги зарур, ўйиннинг ҳам меъёрини сақлаш ақлнинг ишидир. «Янги педагогик технологиялар», «ноанъанавий дарс усуллари» каби номлар остида умумлаштирилаётган «кластер», «зигзаг», «ақлий ҳужум» ва яна қанчадан-қанча усулларнинг бошқа менталитетдаги педагогикалардан «кўчириб келтирилганлиги»ни ким билмайди?.. Бу ғаройиб усулларнинг ўзбек заминиде ҳосил бера олишини ўйлаб кўриш керакдир. Ҳар ҳолда, тил таълимида бегона «мода»лардан тийилган маъқул деб ўйлайман...

– Истиқлол бизга жуда кўп имкониятлар билан бирга фаннинг ҳар бир соҳасида мустақил ижод қилиш ҳуқуқини ҳам берди. Шундай экан, тил илми ва таълими фидойилари она тили тадқиқи ва таълими жараёнида мавжуд имкониятдан қай даражада фойдалана оляпти?

– Мустақиллик шарофати билан ўзбек тили эркин ривожланиш йўлидан бормоқда, бошқа тиллар тараққиёти учун ҳам етарли шароитлар яратилган. Республикамининг умумтаълим мактабларида таълим еттига тилда олиб борилмоқда, айни пайтда уларда ўзбек тили давлат тили сифатида ўқитилмоқда.

Истиқлол боис умумтаълим, ўрта махсус ва олий мактаблар учун дарсликларнинг тамомила янги авлоди яратилди. Муҳими шундаки, бу дарсликлар бошқа тиллардаги дарсликлардан нусха олиш шаклида эмас, балки фаннинг моҳияти ва ўзбек тили имкониятларидан келиб чиққан ҳолда ҳозирланган. Мактаб «Она тили» дарсликларида ўзбек тилининг қонуниятлари ва ўзига хосликлари холис, бошқа тил қолипларидан тамомила холи, илмий-методик асосланган тарзда ўз аксини топган, албатта, бу дарсликлар йилдан-йилга янада такомиллаштириб борилмоқда.

ЎзР ФА Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти тилшунослари ўзбек тилининг 5 жилдли янги изоҳли луғатини яратдилар, унда тилимиз луғат бойлигининг асосий катта қисмини қамраб олишга ҳаракат қилинган. Институтда ўзбек тили лексикаси ва терминологиясининг мустақиллик давридаги тараққиёти тамойиллари тадқиқ этилмоқда. Кўплаб соҳа луғатлари, терминологик, таржима луғатлари нашр қилинмоқда. Яқинда Тил ва адабиёт институти олимлари томонидан тайёрланган «Ўзбек тилининг имло луғати» кирилл ва лотин алифболарида босмадан чиқди. Нафақат юртимизда, балки хорижда ҳам ўзбек тилига эътибор мунтазам кучайиб бормоқда. Хорижда нашр қилинган ўзбекча-японча, ўзбекча-корейсча, ўзбекча-туркча ва яна бошқа шу типдаги кўпдан-кўп луғатлар фикримизнинг далилидир. Қисқаси, истиқлол шарофати билан тилимиз асл нуфузига эга бўлди.

Ўзбек тили ва тилшунослигининг истиқлол даври тараққиёти мунтазам ва тадрижий тарзда кечмоқда. Бу бениҳоя ижобий жараёни кўпиртириб кўрсатишга эҳтиёж ҳам, зарурият ҳам йўқ. Тилимиз минг йиллик аъналарини давом эттириб, бойиб бормоқда. Аммо таассуфки, тил тараққиётининг темир қонуниятларини етарли даражада тасаввур қилмайдиган айрим «тилимиз жонқуярлари» ўзбек тилини мақташ мақсадида бу тилдан бошқа тилга ўтган сўзларни «топган»дай бўладилар. Бундай сўзлар, табиий, жуда кўп (масалан, рус тилидаги *кирпич*, *утюг*, *карандаш*, *товар* каби). Яқинда адабий журналларимиздан бирида аниқ фан вакилларида бири туркий тилнинг дунё тилларига таъсири ҳақида жуда ҳам ошириб гапирар экан,

адабиёт сўзининг асоси ўзбекча *ада* (*ота*) эканлигини асослашга уринади. Гўёки оилада тарбия билан ота шуғулланади, адабиёт эса тарбия воситаси. Ахир, *адабиёт* сўзи арабча эканлигини исботлашнинг ҳожати йўқ-ку! Ёки бошқа бир адиб араб тилидан ўзлашган *тилсим* сўзининг ўзаги ўзбекча *тил* эканлигини «асослаш» билан ўзбек тилининг бойлигини намойиш қилмоқчи бўлади... Ўзбек тили бундай «улуғлашга» асло муҳтож эмас.

– Ўз даврида маърифатпарвар шоир Аваз Ўтар «Ҳар тилни билмоқ энди бани одама жондир, Тил воситаи робитаи оламиёндир» деб куйиниб ёзган эди. Табиийки, ҳозир ҳам бу ҳикматнамо гап ўз аҳамиятини йўқотгани йўқ. Чет тилларни ўрганиш тизимини янада такомиллаштириш тўғрисидаги Қарорнинг қабул қилиниши ҳам бунинг яққол далилидир. Бугунги кунда дунё тилларини эгаллашда она тилининг аҳамияти қандай?

– Хорижий тилларни жадал ва самарали ўрганиш бугунги даврнинг энг долзарб талаби эканлиги жамиятимиз томонидан тўла англаб этилган ҳақиқатдир. Давлатимиз раҳбари бу масалага бениҳоя эътибор билан қараб, ёшларимизнинг хорижий тилларни мукамал ўрганишлари учун керакли шароитларни яратиш борасида аниқ чоратадбирларни белгилаб берган. Сиз айтган қарор ҳам айни йўналишдаги жиддий амалий ишларнинг ўзига хос тархидир. Буюк келажакни яратмоққа астойдил бел боғлаган, дунёнинг манаман деган давлати билан бўйлашмоққа жаҳд қилган давлатимиз учун чет тилини билишнинг аҳамияти бемислдир.

Таъкидламоқ керакки, хорижий тилни ўрганишда асос она тили бўлмоғи лозим. Истиқлолдан илгари чет тилини ўрганишда, асосан, рус тили воситачи бўлган, шу тилдаги методикага суянилган, бунинг натижасида ёшларимизнинг хорижий тилни билиш даражаси мутлақо кўнгилдагидай бўлмаган. Бугун бу борадаги ишлар тубдан ўзгарган, тамоман янги йўналишдаги дарсликлар, қўлланмалар, луғатлар, турли ёрдамчи материаллар нашр қилинган, таълим муассасалари тегишли ахборот-коммуникация технологиялари билан таъминланган. Бу масаладаги ҳаққоний гапни Президентимиз бундан ўн олти йил илгари айтиб қўйганлар: «Шунга алоҳида урғу беришимиз зарурки, чет тилларни ўрганиш минбаъд она тилини эсдан чиқариш ҳисобига бўлмаслиги лозим».

Дарҳақиқат, она тилида собит бўлмаган одам чет тилини ҳам ўзиники қилолмайди, хорижий тилнинг эшигини она тилининг калити билан очиб билган одамгина бу бегона тилнинг ажиб дунёсига ҳоким бўла олади. Буни она тили ўқитувчиси ҳам, хорижий тил ўқитувчиси ҳам ва, албатта, ўқувчи ҳам тўла-тўқис тасаввур қилмоғи мақсадга мувофиқдир.

Суҳбатдош: Ёрқинжон ОДИЛОВ

«HOZIRGI-KELASI ZAMON FE'LI» MAVZUSINI O'RGANISH TAJRIBASIDAN (6-sinf, II chorak)

Chinnixol HAMDAMOVA,

Navoiy shahridagi 11-ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim maktabining
oliy toifali ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim maktablari uchun 6-sinf ona tili fanidan chuqurlashtirilib o'qitiladigan dasturga ushbu mavzu kiritilgan bo'lsa-da, darslikda mavjud emas. Shu bois mazkur mavzu bo'yicha bir soatlik dars ishlanmasini hamkasblarim diqqatiga havola etmoqchiman.

Darsning maqsadi:

- o'quvchilarga hozirgi-kelasi zamon fe'li haqida ma'lumot berish;
- o'quvchilarni insonparvarlik, vatanparvarlik ruhi-da tarbiyalash;
- o'quvchilarda mustaqillik va ijodkorlik qobiliyatini o'stirish.

Darsning uslubi: «Tafakkur cho'qqisi», «Test-LOTTO» o'yini, matnni rollarga bo'lib o'qish.

Darsning jihozi: ko'rgazmalar, kompyuter texnikasi, slaydlar, oq qog'oz, texnologik xarita va rag'bat kartochkalari.

Darsning borishi: dars SMS (Sahnali, munozarali suhbat) usulida tashkil qilinadi.

O'quvchilarga o'rganiladigan mavzu darslikda yo'qligi aytilib, 1 soatlik dars qo'llanmasi tarqatiladi va o'quvchilar 3 ta kichik guruhga bo'linadi. O'qituvchi guruhlarini shartli ravishda «Iqtidor», «Bilimdon», «Iste'dod» deb atashi mumkin. Ularga bir qancha topshiriqlarni bajarish va «SMS varaqalari» natijasi orqali g'olib bo'lishi tushuntiriladi.

Uy vazifasi «**Shum bola**» o'yini orqali nazorat qilinadi. Bunda o'tilgan mavzular bo'yicha «Shum bola» rolidagi o'quvchi har 3 guruhga 2 tadan ma'lumot aytib, ko'ptokni otadi. Ko'ptokni ilgan o'quvchi ma'lumot yolg'on bo'lsa, darhol o'rnidan turishi lozim. Shu tariqa qisqa vaqt ichida o'quvchilarning uy ishiga tayyorligi aniqlanadi. Bu usul uy vazifasini tekshirishda o'qituvchiga yaqindan ko'mak beradi.

Masalan, hozirgi zamon fe'li nutq jarayonidan oldin yuz bergan yoki yuz bermagan harakat-holatni bildiradi (aslida bu ta'rifning o'tgan zamonga tegishligini bilib, o'quvchi o'rnidan tursa, guruhiga rag'bat kartochkasini olib beradi).

Yangi mavzu:

O'qituvchi quyidagi ko'rgazma va slaydlar yordamida yangi mavzuni tushuntiradi:

BILIB OLING!

Hozirgi-kelasi zamon fe'li -a, -y qo'shimchalari bilan yasalgan ravishdoshlarga tegishli shaxs-son qo'shimchalarini qo'shish bilan hosil bo'ladi.

Hozirgi-kelasi zamon fe'li bir necha ma'noda qo'llanadi:

1. Nutq jarayonidan keyin bajariladigan harakatni – kelasi zamoni bildiradi:

Bayramlar yurtga shodlik olib keladi.

2. Hozirgi-kelasi zamon fe'li doimiy bo'lib turadigan ish-harakat yoki holatni anglatish uchun ham qo'llanadi:

Yer quyosh atrofida aylanadi.

Hozirgi-kelasi zamon fe'lini yasashda undosh tovush bilan tugagan fe'l asosiga -a, unli bilan tugagan fe'l asosiga esa -y qo'shimchasi qo'shiladi: yoz + a + man – yozaman, o'qi + y + man – o'qiyman; bo'lishsiz shakli -mas yozmasman. -y tovushi bilan yasalgan fe'l o'zak-negiziga -a qo'shimchasi qo'shilganda -ya yoziladi: Kiy + a + man – kiyaman.

So'ng quyidagi mashqlar bajariladi.

1-mashq

Quyida berilgan fe'llarning boshqa fe'llardan farqini izohlang va ular ishtirokida gaplar tuzing.

Ko'raman, chiqyapti, aytdi, kelibdi, ko'rmoqda, chiqaman, o'qiysiz.

Mashqni tez va to'g'ri bajargan guruh g'oliblikni qo'lga kiritadi va rag'bat kartochkasiga ega bo'ladi.

2-mashq

Nuqtalar o'rniga hozirgi-kelasi zamon fe'lini qo'yib ko'chiring va gaplarni izohlang.

1. Boshimizni egmasdan, qo'lni ko'ksimizga qo'yib .....
2. Aqliga aytsang ....., ahmoqqa aytsang .....
- (Maqol)
3. «Obod turmush yili»da yurtimiz yanada .....
(salomlashamiz, bilasan, kulasan, ko'rkamlashadi)

Mashqni har bir guruhdan bir o'quvchi doskada bajaradi. Bu topshiriqni bajarishda g'olib bo'lgan guruh rag'bat kartochkasini qo'lga kiritadi.

3-mashq

Matnni rollarga bo'lib o'qing, ajratib ko'rsatilgan fe'l zamonlarini tahlil qiling.

Sariq qarg'a

Bog'dagi bir qancha vaqtdan beri so'ppayib turgan eski to'nkani ko'chirishga jazm etgan bobo uch kundan beri shu ish bilan mashg'ul edi. Nonushtadan so'ng chol boltasini ko'tarib kampiriga debdi: «Men yana to'nka bilan olishgani ketyapman». Biroz o'tmay bog'dan halloslab chiqib kelayotgan chol:

– Mo'jiza, kampir, mo'jiza! Ha, mo'jiza ro'y berdi. To'nka tomiriga boltani zarb bilan urganimni bilaman, yopiray, qaraginki, to'nka ostidan bir sariq qarg'a qag'illab uchib ketayotganini ko'rdim. Kapalagim uchib ketdi. Buni qara, sap-sariq qarg'a-ya! Qarg'aning sarig'ini eshitganmisan, kampir?

– Yo tavba! Hoy, chol, bo'ldi endi, u yerga bor-mang. Sizga ko'ringan sariq qarg'a jin-pin bo'lmasin tag'in!

– Bo'ldi-ye!

Chol boltani uloqtirib, so'ri tomon, kampir esa qo'shnisi tomon yo'l olibdi. Bo'lgan voqeani kampir hayratlanib qo'shni xotinga hikoya qilib beribdi. Qiziqroq bo'lsin deb ikkita sariq qarg'a uchib chiqqanini uqtiribdi.

Shu kuni qo'shni xotin ma'arakaga boradi. Gapdan gap chiqib, yig'ilganlarga sariq qarg'a haqida «voy, shu deng...» dan boshlab, uchta sariq qarg'a uchib chiqqanini ko'pirtirib aytibdi.

Bu hodisa haqidagi gap shu kuni peshinga yaqin yurt vaziriga: «Nima deysizki, falonchi mahalladagi falonchi mulla bor-ku, o'sha kishi kovlayotgan to'nka ostidan o'ttiz to'qqizta «sariq qarg'a» patir-putur chiqqan emish», degan mazmunda yetib **keladi**. Bu gapdan taajjubga tushgan vazir: «Tavba!» debdi-yu, shoh oldiga kirganda, uni ham taajjublantiray deb, sariq qarg'a haqidagi gapni oqizmay-tomizmay **so'zlab beradi**. Lekin u o'ttiz to'qqizta emas, bitta qo'shib qirqta sariq qarg'a to'nka ostidan chiqqanini hayratomuz ohangda **bayon etadi**. Shoh nihoyatda taajjublanadi va buni aniqlashtirishni istaydi. Yasovullar hech qancha vaqt o'tmay, mullani zing'illatib saroyga olib kelishadi. Shoh undan qirqta sariq qarg'a haqida **so'raydi**.

– Sariq qarg'a ko'rganim rost, lekin u bitta edi, – deydi mulla soqolini tutamlab. Shoh vazirdan so'raganda, vazir devonbegidan eshitganini va bita qo'shganini aytadi. Shu tarzda voqea zanjirining xalqasi cholning kampiriga yetganda, u ham cholning bitta sariq qarg'a deganini, bitta qo'shib yuborganini duduqlana-duduqlana bayon etadi.

Shunda chol boshini sarak-sarak qilib kuladi-da, shohga **yuzlanadi**:

– Shohim, ishonchli ikki kishingizni menga qo'shib bersangiz, o'sha to'nka yoniga borib kelsak, keyin sariq qarg'a haqidagi bor gapni aytib beraman, – deydi.

Chol ishonchli odamlar bilan to'nka yoniga kelgach, to'nka tomiriga omonat qo'yilgan katta kesakni oladi. Kavakda sap-sariq oltin bilan liq to'lgan bir xumcha turganini hamma ko'rib, hayratdan **yoqalarini ushlaydi**.

Oltin to'la xumchani olib, shoh huzuriga kelishadi. Oltinli xumchani ko'rib shoh taajjublanadi. Shunda

chol: «Shohim, sariq qarg'a shu bir xum oltin edi. Uning faqat bittagina ekanligini ishonchli odamlaringiz o'z ko'zlari bilan ko'rdilar. Agar men to'g'risini aytganimda bormi qirq xum oltin topibdi degan ovoza tarqalar, siz esa qolgan o'ttiz to'qqiz xum tilla uchun noo'rin darg'azab bo'lardingiz. Shu bois ham haqiqat ochilguncha belim sinmasin deb, bir yo'l qilgan edim. Mana, oldingizda o'sha bitta «sariq qarg'a», shohim!»

Shoh tadbirkor va zukko cholga ofarin aytib, uni munosib taqdirlabdi. Ha, mish-mish insonning xavfli dushmani ekanligiga yana bir bor amin bo'lyapmiz.

Shundan so'ng yuqoridagi matn bo'yicha «Tafakkur cho'qqisi» o'yini o'tkaziladi. Bunda guruhlariga quyidagi savollar berilib, javob topishi uchun 3 daqiqa vaqt belgilanadi:

1. Faraz qiling, siz bir xum tilla topdingiz, nima qilgan bo'lardingiz?

2. Siz haqingizda mish-mish bo'lishini istaysizmi?

Bu mashqni aniq bajargan guruh rag'bat kartochkasiga ega bo'ladi.

So'ng guruh sardorlari o'rtasida «Bilim-ring» o'yini o'tkaziladi. Bunda o'tilgan va yangi mavzu bo'yicha qoidalar navbat bilan aytiladi va o'quvchi bir qadam olg'a yuradi. Qoida takrorlansa yoki belgilangan vaqtda aytilmasa, o'quvchi bir qadam ortga chekinadi. Marraga yetgan o'quvchi g'olib sanaladi va rag'bat kartochkasini qo'lga kiritadi.

Mustahkamlash:

Mavzuni mustahkamlash maqsadida «Test–LOTTO» o'yini quyidagicha o'tkaziladi:

Dastlab o'quvchilarga testlar slayd orqali ko'rsatiladi. Guruh a'zolari o'zaro kelishib, ushbu testlarning taxminiy kalitini qog'ozga yozib, o'qituvchiga topshiradi. So'ng slayddagi testlarning to'g'ri javobini ko'rib, o'zlarining taxminiy javoblarini tekshirib olishadi.

1. Hozirgi-kelasi zamon fe'lini aniqlang.

A. Yaponiyaning ba'zi orollarida quyonlar daraxtda yasharkan.

B. Dam olamiz, o'ylaymiz, fikrlaymiz, topamiz.

C. Mard, aqlli insonlargina kechirim so'raydi.

D. B va C javoblar to'g'ri.

2. Kelasi zamon turi nechta?

A. 3

B. 4

C. 2

D. 5

Test kaliti:

1. D. 2. C.

Dars yakunida eng yaxshi husnixat egasini aniqlash uchun guruhlar o'zaro fikrlashib, har bir guruhdan nomzodlarning ism-sharifini «SMS varaqasi»ga yozib, o'qituvchiga topshirishadi. G'olib guruh o'quvchilari baholanib, rag'batlantiriladi.

Uyga vazifa: «Kitob afzalimi yoki internet?» mavzusida matn yaratish.

Ta'lim boshqa tillarda olib boriladigan umumta'lim maktablarida o'zbek tili ikkinchi til sifatida o'qitiladi. Shuning uchun ta'lim mazmunida asosiy diqqat-e'tibor nutq va til kompetensiyasiga qaratilgan bo'lib, o'quvchilarga o'zbek tilidan beriladigan lingvistik bilimlar vositasida ularning nutqiy, sotsiolingvistik va pragmatik kompetensiyasini shakllantirish va o'zbek tilini amaliy egallash ko'nikmalarini hosil qilishdan iboratdir.

Mazkur dars ishlanmasi 2013-yil tanlovda g'olib chiqqan 6-sinf uchun nashr etilgan yangi «O'zbek tili» darsligi asosida tuzilgan.

9-MAVZU: QADIMIY VA NAVQIRON SHAHARLAR (2 soat)

(Ozaytirma darajadagi sifatning qo'llanishi)

Xadicha MUXITDINOVA,
pedagogika fanlari nomzodi,
O'zbekiston davlat jahon tillari universiteti professori

1-DARS

Darsning maqsadi:

Tarbiyaviy maqsad: O'quvchilarni qadimiy va navqiron shaharlarimiz haqidagi ma'lumotlar bilan tanishtirish, ularda qadimiy obidalarimiz bilan faxrlanish, g'urur va iftixor tuyg'ularini uyg'otish.

Darsda qo'llanadigan metodlar: hamkorlik metodi va interfaol usullar: aqliy hujum, guruhlarga bo'linib ishlash, klaster, DVD.

Darsning jihozlanishi va vositalari: «O'zbek tili» darsligi, elektron vositalar (kompyuter, videoprojektor, CD, DVD disklar), videokasseta-lar, rasmlar, slaydlar, tarqatma materiallar.

Darsning borishi:

I. Tashkiliy qism. Uy vazifasi nazorati.

O'quvchilarga uyda o'qish uchun topshirilgan «Kitob o'qishning hikmati» matni hikoya qildiriladi. Matnda qo'llangan gumon olmoshlari, ularning yasalishi bo'yicha qo'shimcha savollar berib, o'quvchilarning egallagan bilim-ko'nikmalari baholanadi. Bunda o'qituvchi asosiy e'tiborni buyuk Ibn Sinoning kitob mutolaasini qanchalik yaxshi ko'rganiga qaratishi kerak.

Ta'limiy maqsad: O'zbek tilida sifatning ozaytirma darajasini hosil qiluvchi qo'shimchalar, ushbu qo'shimchalar qo'shilganda yuz beradigan tovush o'zgarishlari haqida ma'lumot berish.

Rivojlantiruvchi maqsad: O'quvchilarning o'zbek tilidagi og'zaki va yozma nutqini rivojlantirish, o'z fikrini turli nutqiy vaziyatlarga mos holda ifodalay olish malakasini shakllantirish.

II. Yangi mavzuga kirish. O'qituvchi dars mavzusini e'lon qiladi va o'quvchilar diqqatini Samarqand shahri tasviri tushirilgan videolavhaga yoki darslikdagi rasmga qaratadi. So'ngra 1-topshiriq asosida suhbat tashkil etiladi. Suhbatdan so'ng 1-mashqda berilgan matn o'qitiladi va «Aqliy hujum» usulini qo'llagan holda mashq topshiriq'i bajartiriladi.

Aqliy hujum

1-topshiriq. Berilgan savollar, darslikdagi rasm yoki videolavha asosida qadimiy shaharlarimiz haqida suhbat tashkil etish.

1-mashq. «Samarqand» matnini o'qitish, ajratib ko'rsatilgan so'zlar ishtirokida so'z birikmalari tuzdirish.

Ushbu tayyorgarlikdan so'ng grammatik mavzu tushuntiriladi.

III. Grammatik mavzu bayoni. O'zbek tilida sifatning ozaytirma darajasi morfologik usul qo'shimchalar qo'shish orqali, sintaktik usul ay-

Salobatli...,
ko'kish...,
sarg'ish...,
qizg'ish...

rim soʻzlarni qoʻshish vositasida hosil qilinadi. Ushbu maʼlumot 2 soatga taqsimlangani uchun 1-soatda sifat darajalarining morfologik usulda hosil qilinishi, 2-soatda sintaktik usul bilan hosil qilinishini oʻrgatish rejalashtirilgan. Darslikdagi grammatik qoidalar ham shunga mos tarzda berilgan boʻlib, ushbu qoidalarni tushuntirish uchun 2 ta slayddan (1- va 2-darslar uchun) foydalanish koʻzda tutiladi. Slayd namoyishidan oldin oʻquvchilar diqqati darslikda «**Bilib oling!**» ruknida berilgan grammatik qoidaga hamda quyidagi slayd namoyishiga qaratiladi.

Morfologik usulda sifatning ozaytirma darajasini hosil qilish

Oddiy daraja	Qiyosiy daraja	Ozaytirma daraja
qizil	qizilroq	qizgʻish
katta	kattaroq	
qora	qoraroq	qoramtir
pushti	pushtiroq	
kichik	kichikroq	
shoʻr	shoʻrroq	

} +roq

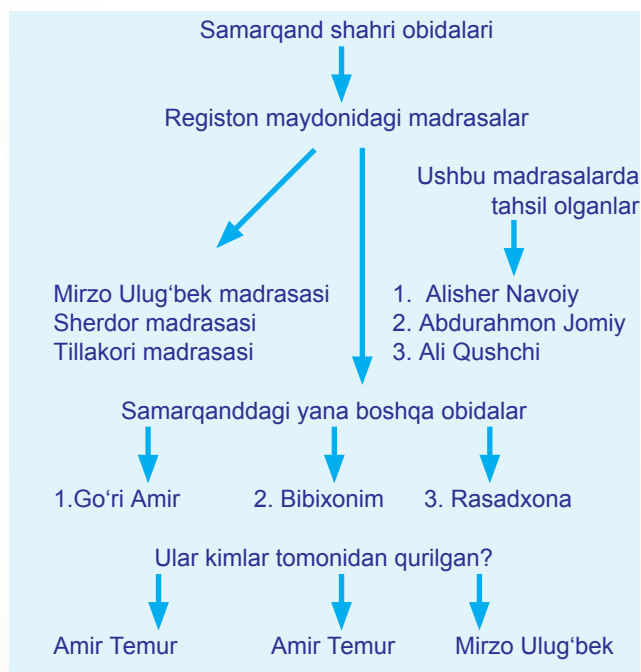
Sifatning ozaytirma darajasi *-mtir, -imtir, -ish* qoʻshimchalarini qoʻshish orqali hosil qilinishi va belgining kamligi, kuchsizligini bildirishi *qoramtir, koʻkimtir, sargʻimtir, oqish, koʻkish, sargʻish* kabi misollar vositasida tushuntiriladi. Shuningdek, *-roq* qoʻshimchasi ham belgini ozaytirib ifodalashi koʻrsatib oʻtiladi. Bu oʻrinda ushbu qoʻshimchalar qoʻshilganda ayrim tovush oʻzgarishlari yuz berishi mumkinligi alohida taʼkidlab oʻtilishi kerak. Masalan: *sariq+ish – sargʻish, qizil+ish qizgʻish* kabi.

IV. Mavzuni mustahkamlash bosqichida quyidagi mashqlar va topshiriqlarni bajarish tavsiya etiladi:

➔ A) Darslikdagi 2- va 3-mashqlar grammatik maʼlumotlarni mustahkamlashga qaratilgan. 2-mashq berilgan namuna asosida bajariladi, 3-mashqda esa nuqtalar oʻrniga sifatlarni qoʻyib, quyidagicha soʻz birikmalari tuzish koʻzda tutiladi:

<i>baland minora</i>	<i>hashamatli bino</i>	<i>eski shahar</i>
<i>moviy osmon</i>	<i>mustahkam qalʼa</i>	<i>tosh koʻcha</i>
<i>qadimiy obida</i>	<i>muhtasham qasr</i>	<i>mashhur madrasa</i>
<i>keng maydon</i>	<i>muqaddas maqbara</i>	<i>goʻzal mehmonxona</i>

➔ B) 2-topshiriq va 4-mashq oʻquvchilarning nutqiy malakalarini mustahkamlashga qaratilgan. 2-topshiriqni bajarishda tarmoqlangan klaster usulidan foydalanish tavsiya etiladi.

Darslikda yordamchi vosita sifatida foydalanish uchun soʻzlar berilgan. Shuningdek, oʻquvchilarga avvalgi mashqlardagi maʼlumotlardan ham foydalanish tavsiya etiladi. Mashq va topshiriqlarni bajarishda avval oʻtilganlarga murojaat qilib turish oʻquvchilarning egallayotgan bilim va koʻnikmalarini mustahkamlab borishga, oʻtilgan mavzularni takrorlab turishga oʻrgatadi.

4-mashqni bajarishdan oldin oʻquvchilar diqqati darslikdagi rasmlarga qaratiladi. Oʻquvchilar 2 guruhga boʻlinadi va 1-guruh birinchi rasm va birinchi matn asosida, 2-guruh ikkinchi rasm va ikkinchi matn asosida ishlaydilar.

Guruhlarga boʻlinib ishlash

1-guruh uchun:
Qadimiy Samarqand

2-guruh uchun:
Zamonaviy Samarqand

Har bir guruh a'zolari hamkorlikda matnни o'qib, rasm asosida va avvalgi mashqlardan olgan ma'lumotlari asosida matnни davom ettiradilar. Belgilangan muddat ichida eng yaxshi matn tuzgan guruh g'olib bo'ladi.

V. Darsni yakunlash. O'qituvchi mavzuni xulosalaydi va o'quvchilar egallagan bilim, ko'nikma va malakalar baholanadi. «Qadimiy va zamonaviy Samarqand» mavzusida ijodiy matn tuzish uyga vazifa sifatida topshiriladi.

2-DARS

Darsning maqsadi:

1. Darsning ta'limiy maqsadi	2. Darsning tarbiyaviy maqsadi	3. Rivojlan-tiruvchi maqsad
O'quvchilarga sintaktik usulda sifatlarning ozaytirma darajasini hosil qilish haqida ma'lumot berish, sifatlarning ozaytirma darajasini nutqda to'g'ri qo'llash malakalarini shakllantirish.	O'quvchilarda istiqloq tufayli respublikamiz viloyatlari, shahar va qishloqlarida yuz bergan katta o'zgarishlar bilan faxrlanish tuyg'usini tarbiyalash.	O'quvchilarning og'zaki va yozma bog'lanishli nutqini rivojlantirish.

Darsning jihazlanishi: «O'zbek tili» darsligi, Buxorodagi Minorai kalon, Ark tasvirlangan rasmlar yoki videolavhalar, shoir Abdulla Oripovning «Dehqonbobo va 12 bolakay», Safar Barnoyevning «Minora» she'ri, slaydlar.

Dars metodlari: Interfaol usullar – guruhlarga bo'linib ishlash, taqdimot o'yini, «Zanjir», BBB, tarqatma materiallar.

Darsning borishi:

I. Tashkiliy qism. Uy vazifasini so'rash. O'quvchilar uyda tuzib kelgan ijodiy matnlarni o'qitish va baholash.

II. O'tilgan mavzuni takrorlash.

O'qituvchi qadimiy va navqiron shaharlarimizdan yana biri Buxoro ekanligini eslatib, 3-topshiriq asosida Safar Barnoyevning «Minora» she'ri ifodali o'qitiladi. So'ng o'quvchilar diqqati Buxoro shahridagi Minorai kalon, Ark me'moriy obidalarini rasmlariga (yoki videolavhasiga) qaratiladi. O'quvchilarga sifat va uning daraja shakllaridan foydalanib, ushbu tasvirlarni ta'riflash vazifa qilib topshiriladi. Bu o'rinda quyidagi savollar yozilgan kartochkalarni

tarqatish o'quvchilarni she'r mazmuniga olib kirishga yordam berishi mumkin:

Shoir minorani tasvirlashda qanday so'zlardan foydalangan?

Izohlang: «Qaramoqchi bo'lsang, do'pping tushar» ...

Siz bu minorani o'z so'zlaringiz bilan qanday ta'riflaysiz?

Ushbu kirish bochqichidan so'ng «Qadimiy va navqiron shaharlar» matni ustida ishlash tashkil etiladi (5-mashq). Avval matn o'qitiladi, notanish so'zlar ma'nosi tushuntiriladi. So'ngra o'quvchilar e'tibori matnda ajratib ko'rsatilgan so'zlar va so'z birikmalariga qaratiladi, shu asosda grammatik qoidani tushuntirishga o'tiladi.

III. Yangi mavzu bayoni. Bu darsda o'quvchilarga sifatlarning ozaytirma darajasi *och, nim, sal, picha, biroz* so'zlarini qo'llash orqali ham ifodalaniishi mumkinligi, bu sintaktik usul deb atalishi haqida ma'lumot beriladi. O'qituvchi mavzuni *och yashil, nim pushti, sal kam, picha ko'p, ozgina kattaroq, biroz kichikroq* kabi misollar yordamida tushuntiradi. Mavzuni tushuntirishda quyidagi slayd namoyishidan foydalanish tavsiya etiladi:

Sintaktik usulda sifatlarning ozaytirma darajasini hosil qilish			
Oddiy daraja		Qiyosiy daraja	Ozaytirma daraja
qizil	} +roq	qizilroq	qizg'ish
katta		kattaroq	sal qizil
qora		qoraroq	qoramtir
pushti		pushtiroq	picha katta
kichik		kichikroq	biroz qora
sho'r		sho'rroq	nim pushti
			ozgina kichik
			jindak sho'r

IV. Mavzuni mustahkamlash.

→ **A) Grammatik ma'lumotni mustahkamlash** uchun 6-mashq og'zaki, 7-mashq esa yozma bajartiriladi. O'quvchilar 6-mashq topshirig'iga ko'ra berilgan so'zlardan ozaytirma darajadagi sifatlarni hosil qiladilar. 7-mashqda esa berilgan matnни nuqtalar o'rnini foydalanish uchun berilgan so'zlar bilan to'ldirib yozadilar.

→ **B) Nutqiy mavzuni mustahkamlash** uchun 4-topshiriq va adabiy o'qish materialidan foydalaniladi. 4-topshiriqni bajarishda o'quvchilar berilgan matnlardagi ma'lumotlardan foydalanib, savollarga javob beradilar. Topshiriq asosida sifatlarning ozaytirma daraja shakllarini qo'llab,

amaliy nutqiy ko'nikmalarini mustahkamlaydilar. Adabiy o'qish uchun berilgan Abdulla Oripovning «Dehqonbobo va 12 bolakay» she'ri «Zanjir» usulida ifodali o'qitiladi.

➔ **Guruhlarga bo'linib ishlash. «Taqdimot» o'yini.** Ushbu she'r asosida «Taqdimot» o'yinini tashkil qilish darsning tarbiyaviy-talimiy maqsadiga erishishga katta yordam beradi. Buning uchun o'quvchilarni kichik guruhlariga bo'lish va har bir guruhga bittadan shahar taqdimotini topshirish kerak. Guruh a'zolari 13 daqiqa ichida shu shaharning tarixi va hozirgi holati haqida ma'lumot taqdim qilishlari kerak.

V. Mavzuni yakunlashda o'quvchilar egallagan bilim, ko'nikma va malakalarni aniqlash va baholash uchun BBB usuli qo'llanadi. Buning uchun avvaldan tarqatilgan va har bir o'quvchi tomonidan to'ldirilgan kartochkalar o'qitiladi. Ushbu kartochkalar quyidagi tarzda to'ldirilishi ko'zda tutiladi:

<i>Bilmas edim</i>	<i>Bilib oldim</i>	<i>Bilmoq-chiman</i>
Sifatlarning daraja shakllarini.	1. Belgi bildiruvchi so'zlarning qo'llanishini. 2. Sifatning ozaytirma darajasini. 3. <i>-mtir, -imtir, -sh, -ish</i> qo'shimchalarini. 4. Och, nim, sal, <i>xiyol</i> , picha, jindak so'zlarini qo'llashni.	Sifatlarning orttirma darajasi, uning hosil qilinishi va nutqda qo'llanishini.

VI. She'rni yod olish va mazmunini so'zlab berish uy vazifasi sifatida topshiriladi.

BILASIZMI?

DUNYODA NECHTA TIL BOR?

Dunyo xalqlari xilma-xil tillarda gaplashishadi. Biroq fan aniqlikni yaxshi ko'radi. Shu tufayli vaqti-vaqti bilan tilshunoslar tillar sonini hisobga oladilar va o'z ma'lumotlarini e'lon qilishadi. Raqamlar, odatda, bir biriga doimo mos tushavermaydi. Chunki u yoki bu tilni hamma joyda ham birdek tan olavermaydilar. Natijada, o'sha tilni ro'yxatga kiritmay qo'yish hollari uchrab turadi.

***

Internet xabarlariga ko'ra, Kurrai zaminimizda taxminan 5621 ta til va sheva mavjud bo'lib, hozirgacha ulardan 500 tasigina o'rganilgan, xolos. Har uch tildan bittasining yozuvi bo'lmay, faqat og'zaki nutq shakliga egadir.

***

Jahondagi 1400 ta tilning yo'qolib ketish xavfi bor. Dunyo tillaridan faqat 40 tasigina og'zaki va yozma jihatdan mukammal shakllanib bo'lgan deb hisoblanadi. O'sha 40 tilning orasida o'zbek tili ham bor.

***

Himolayda 160 xil til bor. Afrikaning Niger daryosi havzasida 280 ta til mavjud bo'lsa, Yangi Gvineyadagi Papua davlati bu borada mutloq chempion. U yerda jami 3 million aholi 1010 xildagi til va shevada so'zlashadi.

ENG BOY TILLAR

Tilshunoslik fanidan ma'lumki, qaysi tilda «sinonim» – «ma'nodosh» so'zlar ko'p bo'lsa, o'sha til eng boy til hisoblanadi. Shuningdek, qaysi tilda «omonim» – «shakldosh» so'zlar ko'p uchrasa, demak, o'sha til eng kambag'al tillar sirasiga mansub deya yuritiladi. Masalan, Shimoliy qutbda yashaydigan eskimos

qabilasiga mansub millat tilida «qor» so'zining yigirma xil sinonimi mavjud bo'lsa, arab tilida «cho'l» so'zining yuzdan ortiq varianti bor ekan. Sinonim so'zlar aslida arab tilida eng ko'p uchraydi.

***

Omonim so'zlarga misol sifatida o'zbek tilidagi birgina «til» so'zini tahlil qilish orqali tilshunoslikdagi bu muammoga anchamuncha aniqliklar kiritish mumkin. Chunonchi, o'zbek tilidagi «til» so'zi bir paytning o'zida ikki xil ma'noni anglatadi:

1. O'rganiladigan til fani.
2. Odamning yoki boshqa tirik mavjudotning tili.

Bu vaziyatni boshqa tillar misolida ham ko'rib o'tsak bo'ladi. Zero, rus tilida ham «til» so'zi xuddi o'zbek tilidagi kabi omonim ekanligi ma'lum:

1. Русский язык – Rus tili.
2. Язык человека – Odamning tili.

«Til» so'zi arab va ingliz tillarida esa, aksincha, sinonim hisoblanadi. Masalan, arabchada:

lug'atun – o'rganiladigan tilni ifodalab kelsa, **lisaanun** – tirik mavjudotning tilini anglatadi.

Ingliz tilida esa:

Language – o'rganiladigan tilni bildirsam, **tongue** – tana a'zosi bo'lmish til deb tarjima qilinadi.

Burhoniddin Rahimov,

Payariq iqtisodiyot va servis kasb-hunar kolleji o'qituvchisi

MAQSUD SHAYXZODANING «ISKANDAR ZULQARNAYN» ERTAK-DOSTONINI O'RGANISH (5-sinf, I chorak)

Nazokat QUNDUZOVA,

Toshkent shahridagi 206-maktabning oliy toifali
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Darsning maqsadi:

ta'limiy maqsad: o'quvchilarni Maqsud Shayxzoda hayoti va ijodi, «Iskandar Zulqarnayn» ertak-dostoni bilan tanishtirish;

tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni yaxshi ishlar bilan nom chiqarish, yuzi yorug'likni ulug'lash ruhida tarbiyalash;

rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarda har bir ishdan to'g'ri xulosa chiqarish va ijodkorlik ko'nikmalarini rivojlantirish.

Darsning jihozi: testlar, lahzalik savollar, multimedia, shoir suratlarini, kitoblari, A4 formatdagi qog'ozlar, markerlar va h.k.

Darsning borishi:

Dars Maqsud Shayxzoda rasmi va uning mashhur to'rtligini ekranda namoyish qilish va o'qituvchi tomonidan yoddan ifodali o'qish bilan boshlanadi:

Do'stlar, yaxshilarni avaylab saqlang!

«Salom» degan so'zning salmog'in oqlang.

O'lganda yuz soat yig'lab turgandan,

Uni tirigida bir soat yo'qlang!

Aziz o'quvchilar, ushbu to'rtlik Ozarbayjonda tug'ilib, O'zbekistonda ijod qilgan, har ikki xalq dilida o'chmas iz qoldirgan, ikki xalqning sevimli adibiga aylangan bilimdon, mehnatkash, sabrli, haqiqiy ijodkor qalamiga mansub. Keling, bugungi darsimizga ushbu to'rtlikni shior qilib olamiz. Aziz o'quvchilar, istardimki, shunday buyuk zotlar ijodiga mansub go'zal adabiyot namunalarini o'qib, ma'naviy barkamollikka erishsangiz! Zero, ulardan har qancha o'rnak olsak arziydi. Bunday ijodkorlar o'zlarining qiziqarli asarlari bilan bizning ma'naviy olamimizni quyosh kabi munavvar qilishga qodirlar.

Yangi mavzuni o'rganish:

Hozir adabiyot kitobingizning 88-sahifasini ocha-siz va shunday ajoyib ijodkor bilan tanishish baxtiga muyassar bo'lasiz. Aziz o'quvchilar, bizga shunday imkoniyat yaratgan darsligimiz mualliflaridan minnatdor bo'lishimiz kerak. Sevimli adabiyot kitobining mualliflarini taniysiz-a?

O'quvchilar yana bir bor kitob mualliflari bilan qiziqadilar va bunday kirish so'zidan keyin katta qiziqish bilan Maqsud Shayxzoda ijodini o'rganishni boshlaydilar. Adib ijodi guruhlarda o'rganiladi. Buning

uchun har bir guruhga quyidagicha savollar taqdim qilinadi:

1-guruhga savollar:

1. Alisher Navoiyga «G'azal mulkingning sultoni» deya ta'rif bergan shoir kim?

2. O'zbek va ozarbayjon xalqlarining sevimli shoiri kim?

3. Maqsud Shayxzoda qachon va qayerda tug'ilgan?

4. Shoirning dastlabki she'riy to'plamlari qaysi yillarda e'lon qilingan?

5. 1930-yillarda uning qaysi she'riy to'plamlari yaratilgan?

2-guruhga savollar:

1. Maqsud Shayxzoda qanday tarixiy dramalar yozgan?

2. «Kurash nechun», «Jang va qo'shiq», «Kapitan Gastello», «Ko'ngil deydiki» asarlari haqida ma'lumot bering.

3. «Jaloliddin Manguberdi» tarixiy dramasi Jalo-liddin siymosini qaysi aktyor sahnaga olib chiqdi?

4. Maqsud Shayxzodaning 1957-yilda yaratgan dostonini toping.

5. Maqsud Shayxzoda qalamiga mansub ertak-dostonning nomi nima?

3-guruhga savollar:

1. Maqsud Shayxzodaning «Mirzo Ulug'bek» tragediyasi qachon yozilgan?

2. «Mirzo Ulug'bek» tragediyasida qaysi olimning siyosi yaratilgan?

3. Maqsud Shayxzodaning urushdan keyingi davrda yaratgan dostonlari qaysilar?

4. «Mirzo Ulug'bek» tragediyasi qachon yozilgan?

5. Maqsud Shayxzoda qaysi janrlarda asarlar yaratgan?

Adib ijodini o'rganish uchun o'quvchilarga 5 da-qiqa vaqt beriladi. Ular tayyor bo'lgach, o'qituvchi shu savollarni qayta beradi. Javob bergan guruhga har bir javob uchun 1 baldan berib boriladi. 5 ta to'g'ri javob 5 ball. Guruhning hamma a'zolari baholanadi. So'rov uchun 5 daqiqa vaqt yetarli. Javoblar vatman qog'oziga yopishtiriladi va doskaga osiladi. O'qituvchi javoblarni umumlashtiradi.

Shundan so'ng «Iskandar Zulqarnayn» ertak-dostonini o'rganishga kirishiladi.

Mavzuni mustahkamlash:

Har bir badiiy asarni o'rganish jarayonida o'quvchida o'ziga xos badiiy didni shakllantirishga erishish maqsad qilib qo'yilishi kerak. Toki, o'quvchi har bir darsda badiiy adabiyot zavqini tuysin. Unda o'zi faol ishtirok etib, aktyorlik mahoratini namoyish qilsin. Adabiyot o'qituvchisi o'quvchilar o'z mahoratlarini uyalmay, tortinmay namoyish qilishlari uchun zamin hozirlashi zarur. Har darsda adabiyot darsi boshqa fanlardan farqli ravishda ko'ngil darsi ekanligi, bu darsda har birimiz rol ijro etuvchi aktyorlar ekanligimiz, qahramonlarning ruhiy holatini tushunish, anglash uchun ularning holatiga kira olishimiz kerakligi haqida qayta va qayta takrorlashi va o'zi shunga amal qilmog'i kerak. O'qituvchi qahramonlar holatiga kira olsa, hech shubhasiz, o'quvchilar unga ergashadilar. Holatga kira olgan o'quvchini o'qituvchi qo'llab-quvvatlashi unga yanada ilhom bag'ishlaydi, boshqa o'quvchilarni ham shunday qilishga ilhomlantiradi. O'quvchilarni tayyorlab olgandan so'ng asar matni, ohangi, tili, g'oyasi, timsollari bilan tanishish uchun badiiy o'qishni o'qituvchi boshlaydi:

O'quvchilarga Maqsud Shayxzoda ertak, rivo-yatlarni o'rganib, badiiy qayta ishlab, g'oyaviy-badiiy jihatdan boyitib, she'riy usulda ertak-doston yaratgani haqida ma'lumot beriladi.

Unga ko'ra, Iskandarning shoxi bor ekan. Uni hech kim bilmas ekan. Qaysi sartaresh sochini olsa, ertasiga gumdon qilinar ekan. Oxiri ish shungacha boribdiki, mamlakatda sartaresh qolmabdi. Oxirgisini olib kelibdilar...

Savol: Kimning shohi bor ekan? Nega? Odamning shohi bo'lishi mumkinmi? Nega Iskandarning shohi bor, deb o'ylaysiz? U qanday chora ko'rdi? Qarori to'g'rimi?

Iskandar va sartaresh timsollarini aniqlab oldik. O'qishda davom etamiz.

O'qituvchi o'qiydi:

Iskandar unga debdi:

Savol: Bu kimning gapi? – Muallifning.

Muallif gapi qanday o'qilishini o'qituvchi tushuntiradi.

Iskandar obrazini o'g'il bola dag'al, qo'pol ovozda o'qiydi:

*– «Ustarangni tayyorla,
Sochlarimni qirq – tashla,
Ehtiyot bo'l ham jiddiy!»*

Savol: Iskandar qanday ohangda so'zlamog'ida? U shunga haqlimi? Nega? Kim o'qishga harakat qilib ko'radi? Iloji boricha ko'proq o'quvchilarni o'qitib ko'rish, o'quvchilarning taklifi bilan shu rolga eng munosib deb topilgan o'quvchini tanlab olish kerak.

Muallif:

So'ngra ochsa qalpoqni

Sartaresh nima ko'rdi:

Yorilib ketdi o'ti –

Boshda ko'rdi qo'sh shoxni.

Topshiriq: Sartareshning holatini tasvirlashga harakat qilib ko'ring.

Muallif:

Iskandar unga dedi:

Iskandar: (ma'yus)

– «O'ldirmayman seni man,

Yolg'iz qolding yurtida san,

Savol: Iskandar nega ma'yus?

Muallif:

(Rostakam u toq edi),

Iskandar: (po'pisa bilan)

Biroq tiling tiymasang,

Ayta ko'rsang sirimni,

Go'rda ko'rgin yeringni,

Tez juvonmarg bo'lasan!

Savol: Iskandarning holatini izohlay olasizmi? U sizda qanday tasavvur uyg'otdi?

Muallif: (ma'yus)

Nima qilsin bechora,

Qo'lida bormi chora?

(Savol: Nega bechora?)

Ko'nib qoldi noiloj...

Har kun, har kun kelardi,

Shu edi uning ishi,

Dunyoda ikki kishi

Mudhish sirni bilardi. (sirli o'qiladi)

Sartareshning dilida

Bu – bir dard, bu – yuk edi,

Tog'lardan buyuk edi –

(Savol: Bu qanday dard?)

Rostni ko'msang yurakka,

Parchalab chiqar yana,

Topib bir kun bahona,

Qovushajak u erkka.

(Savol: Bu fikrni qanday izohlaysiz?)

Bir tun sho'rlik sartaresh

Bir dalaga chiqipti,

Har tomonga boqipti.

(Savol: Sartaresh nima qilmoqchi?)

Xilvat ekan tog'-u tosh,

Bor edi bunda bir choh,

Qadim chog'dan yodgor,

O'tmish, keksa asrlar

Karvonlarga qo'nimgoh.

Atroflarin o't tutgan,

Tubi suvsiz va quruq,

Shunday qadim bir quduq –

Ki, ajal ham unutgan.

(Savol: Bu ajal ham unutgan quduqning bizning sartareshga nima aloqasi bo'lishi mumkin?)

Usta o'zin shodlanib

Choh labiga yiqipti.

Boshin chohga suqipti,

Dilida hasrat yonib –

Chohga bir so'z aytipti:

(Savol: Nima degan bo'lishi mumkin?)

Sartaresh:

«Voydod, dunyolar shohi

Iskandarning bor shoxi!»

(Savol: Nega bunday qildi? Shunday qilishini kutganmidingiz?)

Muallif:

So'ngra tinchib qaytipti. (tinch ohangda o'qiladi)
 Qo'rg'on qarab chopipti, (ohang keskinlashadi)
 Asta qochgan nomard deb,
 O'chdi dildan bu dard deb,
 Ko'ngli orom topipti.
 O'tib ketmish u chog'dan (hikoya ohangida o'qiladi)
 Ming yilliklar qush kabi,
 O'smir ko'rgan tush kabi.

(Savol: Nega o'smir ko'rgan tush kabi?)

Chohni bosib tuproq-qum
 Bunda o'sgan g'arozvor,
 Qamishlar qator-qator
 Go'yoki lashkari Rum...

(Savol: Nega Rum lashkari?)

Bir kun oshiq bir cho'pon
 Poda haydab yo'l bosib
 (Shu ekan taqdir-nasib!)
 Qamishlarga qiziqqan.

Bir nozik va sarvqomat
 Qamishni yoqtiripti,
 Pichoq bilan qiripti,
 Nay qilay deb nihoyat,
 Uni kuyga moslapti,

(Savol: Qanday timsol qo'shildi?)

Xullas, xo'p nay sozlapti.
 Nayni labga olipti,
 Endi chalay deb g'azal,
 Eshitsin dildor go'zal,
 Hayhot, garang qolipti:
 Bosilganda panjasi
 Naydagi pardalarga,
 Zo'r berib o'pkalarga
 Chiqmapti natijasi.

(Savol: Qanday timsol qo'shildi? Qanday natija hosil bo'lishi kerak edi? Nega chiqmadi?)

Faqat naydan bir ovoz:

Nay ovozi:

«Voy dod, dunyolar shohi
 Iskandarning bor shoxi!»

(Savol: Nega bunday ovoz chiqdi? Endi nima bo'ladi?)**Muallif:**

Hadeb qilibdi parvoz...
 Cho'pon hayron qolipti:

Cho'pon: (hayron)

Iskandar emas ho'kiz,
 Negadir boshda mo'giz?! (savolomuz hayajon bilan)

Muallif:

Gap har yon tarqalipti.
 Shunday xizmat qilib nay
 Ochilipti shoh siri,
 Laqabning yana biri
 To'qilipti ko'p o'tmay.

(Savol: Qanday laqab to'qilgan bo'lishi mumkin? Laqab to'qish yaxshimi?)

Iskandarni – «Zulqarnayn»
 O'sha chog'dan hamma der,
 Ya'niki – qo'sh shoxli er.

(Savol: Asar yakuni sizga ma'qul keldimi? Nega bunday yakunlandi? Siz qanday yakunlagan bo'lardingiz?)

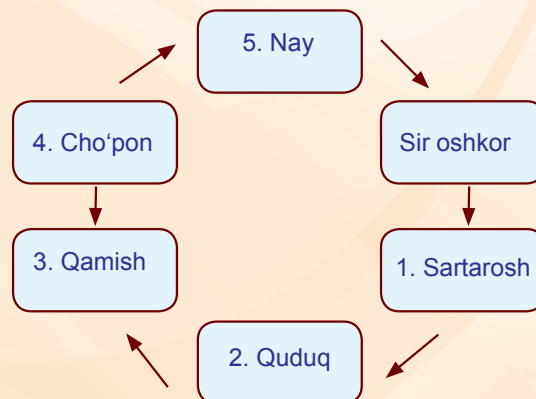
Asarni o'rganish davomida berilgan savollarga o'quvchilarning har qanday javobi qabul qilinishi kerak. Asar mohiyatini ochishga xizmat qilmaydigan javoblarni ham rad qilmay, «Demak, siz shunday deb o'ylaysiz», «Yaxshi, sizningcha shunday», «Endi boshqa fikrlarni eshitamiz» qabilida javob qilinishi kerak. «Yo'q, fikringiz to'g'ri emas» deyilsa, o'quvchi keyingi safar fikr berishdan cho'chib qolishi mumkin. Asar mohiyatini ochishga yordam beradigan javoblarni «Juda to'g'ri topdingiz», «Barakalla» va shunga o'xshash qo'llashlar bilan olqishlab turishimiz kerak. Shunda boshqa o'quvchilar o'zi uchun kerakli javobni topib oladilar.

Mavzuni umumlashtirish uchun asar yuzasidan quyidagi savol-javoblarni o'tkazish mumkin:

1. Asarda qanday timsollar ishtirok etgan? – Muallif, Iskandar, sartarosh, cho'pon, nay.
2. Ertak-dostonda nima uchun Iskandar sochini olgan sartaroshlarni o'ldiraveradi? – Shoxi borligi uchun.
3. Ertak-dostondan qanday xulosa chiqadi? – Dunyoda hech bir yomonlik jazosiz qolmaydi. Tuban ishlarni har qancha yashirmang, u baribir bir kun oshkor bo'ladi va h.k.
4. Iskandarning shoxli ekanligi nima orqali oshkor bo'ldi? – Nay orqali.
5. Nayga Iskandarning shoxi qanday ma'lum bo'ldi? – Qamishdan.
6. Qamishga Iskandarning shoxi qanday ma'lum bo'ldi? – Quduqdan.
7. Quduqqa qayerdan ma'lum bo'ldi? – Sartaroshdan.

Yuqoridagi savollar o'quvchilar e'tiboriga navbat bilan slayd orqali namoyish qilinadi. O'quvchilarning javoblari tinglanadi. 2-slaydda savolning javobi namoyish qilinadi va bolalar o'zlarining javoblarini tekshirib oladilar. Har bir to'g'ri javob uchun o'zlariga 1 baldan baho qo'yadilar.

Iskandar sirining ochilish yo'lini quyidagicha bosqichma-bosqich tasvirlash mumkin:

Dars yakuni. Baholash.

Uyga vazifa: «Iskandar Zulqarnayn» ertak-dostonini rollarga bo'lib o'qishga tayyorlanish.

«RAVSHAN» DOSTONI TAHLILI

(7-sinf, II chorak)

Ra'noxon MIRZAYEVA,

Namangan viloyati Chortoq tumanidagi 39-umumta'lim
maktabining ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Darsning maqsadi:

ta'limiy maqsad: «Ravshan» dostoni yuzasidan olingan bilimlarni mustahkamlash;

tarbiyaviy maqsad: o'quvchilarni Vatanga va ota-onaga muhabbat va sadoqat ruhida tarbiyalash;

rivojlantiruvchi maqsad: o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirish.

Darsda foydalaniladigan usullar: «Kungaboqar», «Klaster», «Debat».

Darsning borishi:

Dars uy vazifasi qilib berilgan «Men sevgan qahramon» mavzusida kichik tavsifiy matn tuzib kelish topshirig'ini «Topshiriqni uddaladim» o'yini asosida so'rash va baholash bilan boshlanadi. O'qituvchi o'quvchilarga «Sizga dostonidagi qaysi qahramon yoqdi?», «Nima uchun?» qabildagi savollar bilan murojaat qiladi.

O'quvchilar savollarga quyidagicha javob berishlari mumkin:

1-o'quvchi: Ravshan – mening sevimli qahramonim. Chunki u – haqiqiy o'zbek o'g'loni. Yosh, tajribasi kam bo'lishiga qaramay sevgisi yo'lida har qanday qiyinchilikni yengishga tayyor. Og'ir vaziyatda ham tushkunlikka tushmaydi. U hamisha g'olib.

2-o'quvchi: Menga dostonidagi Zulxumor timsoli yoqdi. U yoriga vafodor, hayoli va iboli qiz timsolidir. Qiz bola bo'lishiga qaramay, sevgisi uchun kurashadi. Menga uning qat'iyatligi yoqdi.

3-o'quvchi: Dostonidagi Ravshanning otasi Hasanxon timsoli o'g'lining og'ir kunlarida madadkor, sevgisi uchun kurashda panoh bo'lganligi bois menda o'zgacha taassurot qoldirdi. Uning farzandiga bo'lgan do'stona munosabati yoqdi.

4-o'quvchi: Menga dostonidagi to'rt pahlavon – Aynoq, Jaynoq, Ersak va Tersak timsollari

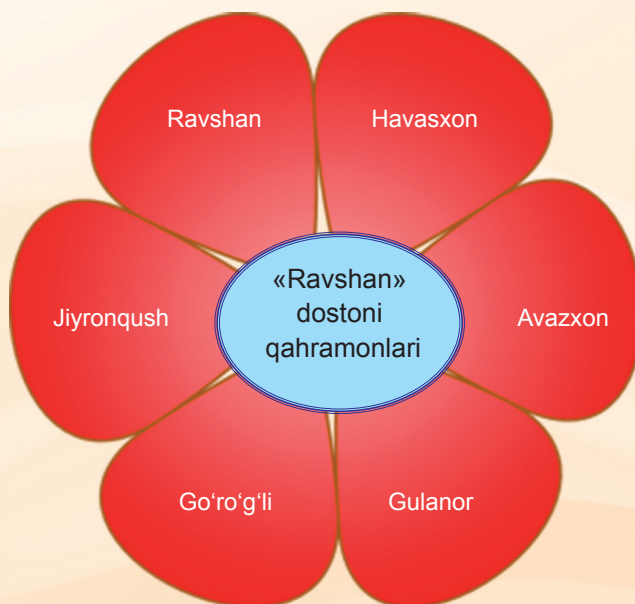
yoqdi. Ular yordamga muhtoj Ravshanga yordam qo'lini cho'zib, katta jasorat ko'rsatadilar.

Qolgan o'quvchilarning fikrlari ham eshitiladi va o'qituvchi tomonidan izohlanadi, umumlashtiriladi. Bu o'quvchilarning asar qahramonlari haqida mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stiradi va malakasini shakllantiradi.

«Ravshan» dostoni mavzusini mustahkamlashda «Moychechak» metodidan foydalaniladi. Bunda o'quvchilar uch guruhga bo'linadi. Guruhlar nomlanishi ham mumkin.

Har bir guruh a'zolariga rangli qog'ozdan yasalgan moychechak rasmi tarqatiladi. Gul o'zagiga topshiriq yozilgan bo'ladi. O'quvchilar savollarning javobini gulchalarga yozadilar.

Masalan:

Shu tarzda guruh a'zolari «Ravshan» dostoni qahramonlarini topadilar.

Guruhlar yaratgan moychechaklardagi javoblar o'qituvchi tomonidan izohlanadi. Faol qatnashgan guruh a'zolari rag'batlantiriladi.

«Ravshan» dostoni tahlilida quyidagi slaydlardan foydalanish mumkin.

1-slayd

«Ravshan» dostoni folklorshunos olim Hodi Zarif tomonidan birinchi marta 1928-yilda Ergash Jumanbulbul o'g'li og'zidan yozib olingan. 1941-yilda nashr qilingan.

2-slayd

«Ravshan» dostoni qofiyali nasrning go'zal namunasidir. Har bir nasriy parcha qofiyali. She'riy qismi, asosan, yetti, sakkiz va o'n bir bo'g'inli barmoq vaznida. Sakkiz bo'g'inli vazn urush va jangovarlik holatiga mos keladi:

Keling, kallar, keching jondan,
Umiding bo'lsa maydondan,
Siz bir yondan, men bir yondan,
Ot qo'y g'animning ustiga.

3-slayd

«Ravshan» dostoni qahramonlarining o'zaro munosabati:

Go'ro'g'li – Avazxon va Havasxon
Avazxon – Gulonor
Qoraxon – Zulxumor
Misqol pari, Yunus pari, Oqqiz, to'rt pahlavon: Aynoq, Jaynoq, Ersak, Tersak.

4-slayd

«Ravshan» dostonidagi joy nomlari:

Ko'hi Qof, Eram bog'i, Vayangan, Xunxor, Yovmit, Shirvon, Chambil.

5-slayd

«Ravshan» dostonidagi hayvonlar timsollari:

Jiyronqush
G'irko'k
Mayna

6-slayd

«Ravshan» dostonidagi Zulxumor tasviri:

Jamoli chillaning qoriday tingjirab, yaltirab o'tirgan. Ana, Zulxumorning ko'zi jovdirab, zulfi shovdirab, zulfining shu'lasini yuzga ursa, yarq-yurq etib, betning shu'lasini zulfiga ursa, yashin tushganday bo'lib o'tirdi. Ravshanbek qarasa, musicha, so'pito'rg'ay, g'azalay, simcha qushlar Zulxumorning jamoli jilvasiga chidamay, baland quyilib kelib, egniga, kaptiga tegib-tegib uchib borayotibdi.

7-slayd

Dostonda Ravshan tasviri:

Bekning oti po'lat suvluq chaynadi,
Qizil kiyib, guldoy bo'lib jaynadi.
Ilon tili, yashin turli xanjarni
Obro' ber deb, xipcha belga boyladi.
Tomosha qing xon
Ravshanday polvono,
Shirvonning yurtiga talab ayladi.

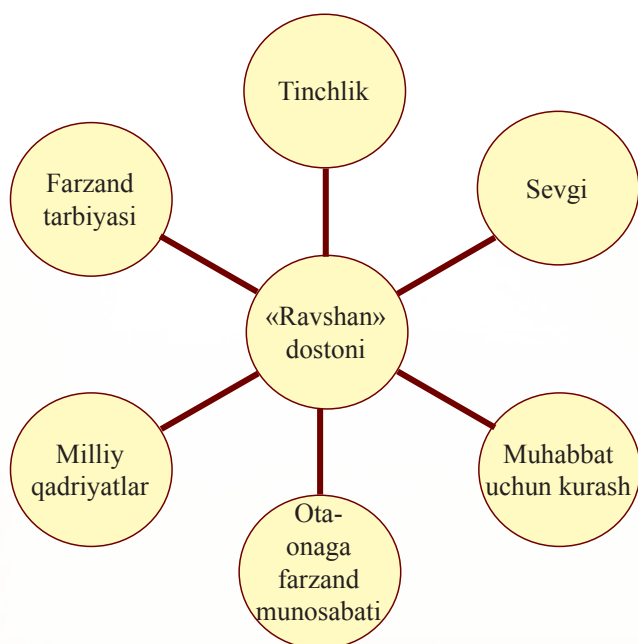
8-slayd

Dostonda qo'llangan saj' san'atining go'zal namunalari:

Zulxumorning kamoli, oyday jamoli, oq yuzida xoli, yangi to'lgan oyday ikki qoshi hiloli. Yasangan hurday, tishlari durday, ko'zlari yulduzday, qoshlari qunduzday, lablari qirmizday, og'izlari o'ymoqday, lablari qaymoqday, ikki yuzi oyday, tarlon-qarchig'ay uchadigan qushday, muhrlangan qog'ozday yalt-yult etib o'tiribdi.

Mavzuni mustahkamlash uchun o'quvchilar o'rtasida **«Mening tushuncham»** mashqi o'tkaziladi. Bu mashq yozuv taxtasida «Klaster» metodi asosida bajariladi. Buning uchun dostoning o'rtasiga «Ravshan» dostoni deb yozib qo'yiladi. O'quvchilar «Ravshan» dostonida ko'tarilgan mavzu va g'oyalarni aniqlaydilar va yozadilar:

Faol qatnashgan o'quvchilar rag'batlantiriladi.

Shundan so'ng o'quvchilarning mustaqil fikrlash va fikrida sobit qolish malakalarini shakllantirish uchun «Men fikrimda qolaman» mashqi o'tkaziladi. Bunda «Debat» usulidan foydalaniladi. O'qituvchi o'rtaga savol tashlaydi, o'quvchilar «ha» yoki «yo'q» javobini beradilar. Bergan javoblariga ko'ra ikki guruhga ajratiladi:

1-guruh – «Ha» deyuvchilar.

2-guruh – «Yo'q» deyuvchilar.

Guruh a'zolari bergan javoblarini isbotlab, himoya qilishlari kerak.

Savol: Sizningcha, Ravshan Gulnordan voz kechib, Zulxumor sevgisi uchun kurashib, to'g'ri yo'l tutdimi?

1-o'quvchi: «Ha». Inson doimo haqiqiy va sof sevgi uchun kurashishi lozim. Ravshan ham o'z sevgisi uchun qiyinchiliklarga bardosh beradi.

2-o'quvchi: «Yo'q». Ravshandagi sevgi ikkilamchi sevgi, chunki Ravshanda Gulnorga erisholmasam, boshqasi bor-ku, degan tushuncha mavjud. Uning tutgan yo'li noto'g'ri.

3-o'quvchi: «Ha». Agar Ravshan sevgisi uchun, Zulxumor uchun kurashmaganda edi, doston bunchalik ta'sirchan chiqmas edi.

4-o'quvchi: «Yo'q». Meningcha, bitta go'zalni deb, Vatanimi, ota-onasi va yaqin kishilarini tashlab ketmasligi kerak edi.

O'qituvchi har bir o'quvchi aytgan fikrlarni izohlab, to'ldiradi. To'g'ri fikr bildirgan va himoya qila olgan guruh g'olib sanaladi, rag'batlantiriladi.

Uyga vazifa qilib, o'quvchilarga «Ravshan» dostonidagi badiiy tasvir vositalari haqidagi mulohazalarini yozib kelish topshirig'i beriladi.

DARSDAN TASHQARI O'QISH

Qadrlı mushtariy! Taklif va mulohazalarni inobatga olgan holda jurnalimizda «Darsdan tashqari o'qish» rukni tashkil etildi. Bu ruknda ta'lim dasturiga kiritilgan ijodkorlarning mashhur asarlari Sizning hukmingizga havola etib boriladi. Ushbu rukni buyuk mutafakkir Alisher Navoiy g'azali bilan boshlashni lozim topdik.

Tahririyat

Ko'k binafshazorini anjum chu nargiszor etar,
Nargising birla binafshang hajri ko'nglum zor etar.

Chun Zuhali toli' bo'lur xoling xayoli fitnadin,
Jonim ichra yuz ming oshubi balo izhor etar.

Jilva qilg'ach Mushtariy, ko'zni uzoring yodidin
Yuz saodat axtaridin har zamon durbor etar.

Chun chiqar Bahromi qotil, ko'zlaring andishasi
Xasta jonimni qatili xanjari ozor etar.

Mehrdin topmay nishone senda ham, gardunda ham,
Bu musibat ko'zuma yorug' jahonni tor etar.

Zuhra holimg'a surudin navhag'a aylab badal,
Changining sochin yoyib, durri sirishk izhor etar.

O'Imagim anglab Utorid holima deb marsiya,
Sharhi dardim nazmidin har lahza yuz tumor etar.

Oy halokimga tutub motam, kiyib tunding qaro,
Orazin silli bila ahli azokirdor etar.

Tiyra aylab benihoyat kecha umrum sham'ini,
Vasl subhi hasrati ranjim yuz ul miqdor etar.

Rostlig' uldurki, bilgach ul quyosh rahm aylagay,
Ulcha ahvolimg'a har tun charxi kajraftor etar.

Ey Navoiy, ishq dardidin shikoyat qilmakim,
Joningga javru jafosin har nechakim bor etar.

«Navodir ush-shabob»,
164-g'azal*

*Alisher Navoiy. X jildlik. II jild. T.: G'afur G'ulom nomidagi adabiyot va san'at nashriyoti, 2011. 169-bet.

КЕЛИНГ, ИНГЛИЗ ТИЛИНИ ЎРГАНАМИЗ!

LESSON 15 MY ROOM (Менинг хонам)

Эслатма: Хурматли журналхонлар! Журналимизнинг аввалги сонидида инглиз тилини ўрганиши юзасидан Сизнинг эътиборингизга ҳавола этган дарсимиз давомида муҳим грамматик маълумотлар ҳақида сўз юритган эдик. Қўйида келтирилаётган материалларни тушуниши ҳамда янги грамматик маълумотларни изчил ўрганиб бориши учун уларни яна бир марта тақрорлаб олишингизни, шунингдек, айрим нотаниши сўзларнинг маъносини билиб олиши учун ёнингизда бирор лугат бўлишини тавсия этамиз.

1a Read the new words and match them with colours.

black [blæk], blue [blu:], green [gri:n], orange [ˈɒrɪndʒ], pink [pɪŋk], red [red], white [waɪt], yellow [ˈjeləʊ]

1b Work in pairs. Say the words in 1a in Uzbek. Listen and repeat.

2a Read the grammar rules with your partner.

Грамматик маълумотлар

Has got

Қўйидаги жадвалдан кўриниб турибдики, «have got» феъли ҳозирги замон 3-шахс бирликда, яъни «he, she, it» шахслари учун «has got» шаклига эга бўлади («have got» ҳақидаги маълумот учун журналимизнинг ўтган сонидида ёритилган 14-дарсага қара). Унинг инкор шакли «has» ва «got» ўртасида «not» инкор юклагасини қўйиш орқали ясалади. «Has got» ли гапларнинг сўроқ шакли эса «has» ни эгадан олдинга олиб ўтиш орқали ясалади. Бўлишли қисқа жавобларда «has», бўлишсиз қисқа жавобларда эса «hasn't» ишлатилади.

«Has got» қўйидагича қисқартма шаклларга эга:
he's got; she's got; it's got
he/she/it hasn't got

Affirmative		
He/She/It	has ('s) got	great CD games.
Negative		
He/She	has not (hasn't) got	a dog.
It	has not (hasn't) got	a big window.

Questions		
Has	he/she/it	got a video?
Short Answers		
Yes, he/she/it	has.	
No, he/she/it	hasn't.	

2b Read the table in 2a with your partner. Listen and repeat. Make sentences.

3a Read Farid's letter to an American friend. Are the sentences true (T) or false (F)?

- His friend's name is John.
- Farid and Andrei have got a computer in their bedroom.
- The bedroom window is small.
- His friend's brother's name is Mark.

Dear John

How are you? Are the dogs OK?

I'm in London now. I'm with the Thompson family — Sally and her brother Alex, and their parents. They've got a dog. The house is nice. It's got a big sitting room, a kitchen, a bathroom and four bedrooms. I'm in a bedroom with Andrei, a Russian student. He's great. He hasn't got a dog in Russia - he's got a cat called Max. Mrs Thompson has got a computer in the sitting room and Alex has got great CDs.

Our bedroom has got white walls. It's got posters of dogs on the wall. It hasn't got a big window. It's got shelves for our books, papers and CDs. It's got a new, black desk with a yellow lamp — it's great.

Write soon!

Farid

PS: Has your brother Ryan got his new computer?

3b Read the letter again. Use your dictionary to find the meaning of the new words. Translate the letter.

4 Complete the sentences with have/has (+), haven't/hasn't (-) or have/has (?).

- I _____ got a small room. (+)
- We _____ got a big house. (-)
- My room _____ got a big window. (-)
- _____ you got a video?
- My sister _____ got a piano. (+)
- _____ your brother got a computer?
- They _____ got a cat. (-)
- We _____ got a big garden. (+)

5a Write sentences about your room.

white walls, posters of dogs, a big window, shelves, a desk, a lamp, a computer

Example

It hasn't got white walls.

It has got posters of dogs.

5b Now work in pairs. Ask your partner about his/her room.

Example

A: *Has it got white walls?*

B: *No, it hasn't. It has got blue walls.*

6 Work in groups. Play the game.

Example

Karim: I've got a computer.

Abror: Karim's got a computer and I've got a cat.

Salima: Karim's got a computer, Abror's got a cat and I've got a camera.

Jasur: Karim's got a computer, Abror's got a cat, Salima's got a camera and I've got two dogs.

7a Read the rule.

Британияда телефон рақамлари Ўзбекистондагидан фарқ қилади. Рақамлар жуфт-жуфт (76 54 56) қилиб ёзилмайди, аксинча ҳаммаси қўшилиб (765456) ёзилади.

7b Read the phone call.

(Telephone) ring, ring...

Farid: Hello?

Dilshod: Hi, Farid. It's me, Dilshod.

Farid: Hi! Is your English friend's house nice?

Dilshod: Yes. It's great.

Farid: What's your home phone number?

Dilshod: My number is 9523844. Give me a call.

Farid: OK, bye!

7c Work in pairs. Phone your partner and ask for his/her home phone number.

8a Read the rule.

Ўзбек тилидаги сингари инглиз тилида ҳам уюшиқ бўлақларни бир-бирдан ажратиш учун улардан кейин вергул ишлатилади. Бунда уюшиқ бўлақларнинг охирги иккитаси вергул билан ажратилмайди, балки улар „and“ боғловчиси билан боғланади.

8b Find this sentence in Farid's letter in 3a. Put in the commas (,).

It's got a big sitting room a kitchen a bathroom and four bedrooms.

8c Read Dilshod's description of his room in England. Put in the commas (,).

My room has got white walls. It's got shelves for my books CDs and cassettes. It's got posters of my favourite stars on the wall – Britney Spears Arnold Schwarzenegger and Mel Gibson. I've got a desk for my computer.

9a Write a description of your room. Follow the stages.

Stage 1

Write notes about your room.

Example

walls – blue – posters, photos

carpet – red

shelves – books, CD player

Stage 2

Write a description.

Stage 3

Check your writing for punctuation:

capital letters and full stops

apostrophes in contractions

commas in lists

9b Read the description of your room to your partner.

Қўшимча грамматик машқлар**he/she/it/has got**

1 Look at the pictures and write sentences.

1 Malik has got a TV and he's got a computer.

2 Aziza _____

(Davomi 26-betda)

BILIM – BAXT KALITI

O'zbekiston xalq yozuvchisi Asqad Muxtorning bir satri bor: «Tug'ilgan go'dakni mo'jiza biling, balki qutqarishi mumkin dunyoni».

«Olamni qutqarish» garchi balandparvozroq eshitilsa-da, biroq uning mohiyatida ezgulikning inson qalbidagi g'alabasiga yorug' umid bor. Zotan, yuksak marralarni ko'zlagan har qanday millat, xalq uchun ta'lim rivoji hamisha hayot-mamot masalasidir.

Istiqlol yillarida mamlakatimiz ta'lim tizimidagi tub o'zgarishlar samarasini Buxoro viloyati G'ijduvon tumanidagi 62-ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim maktab-internati faoliyatida ham ko'rish mumkin.

G'ijduvon tumani Gajdumak qishlog'ida joylashgan bu bilim maskani 1996-yil 24-mayda tashkil etilgan. Hozirda maktab-internatda 26 nafar o'qituvchi 270 nafar o'quvchiga ta'lim-tarbiya bermoqda.

Fransiyaning O'zbekistondagi maktabi

Maktab-internat chet tillari, matematika, informatika fanlarini chuqurlashtirib o'qitishga ixtisoslashgan. O'quvchilar bir vaqtning o'zida ingliz, fransuz, rus tillarini o'rganmoqda. Maskanga 7 viloyatdan o'qituvchilar va o'quvchilar sinov asosida qabul qilinmoqda. Ularga hamma sharoit yaratilgan: yotoqxona, 4 mahal issiq ovqat. Bilim va salomatlikni mustahkamlash uchun kutubxona, qo'shimcha darslar, fan va sport to'garaklari tashkil qilingan. Bu borada to'plangan tajribalar, ilg'or pedagogik texnologiyalar mamlakatimizdagi boshqa ta'lim muassasalari faoliyatiga ham tatbiq etilmoqda.

Maktab-internat direktori «Yilning eng yaxshi fan o'qituvchisi» ko'rik-tanlovida g'oliblikni boshlab bergan bo'lsa, shogirdlari – Gulnoza Rahmonova (2006-y.), Dilnavoz Ibodova (2007-y.), Shavkat Bafoyev (2009-y.), Shodiyor Nishonboyev (2011-y.) bu an'ani davom ettirib, fransuz tilidan «Yilning eng yaxshi fan o'qituvchisi» degan sharafli nomga sazovor bo'ldi.

– G'oliblikni qo'lga kiritishda asosiy yutuq o'zaro pedagogik hamkorlik va ustoz-shogird an'alariga amal qilish, o'z ustida mustaqil ishlash va yangi pedtexnologiyalarning ta'lim jarayoniga keng joriy etilganligidir, – deydi maktab-internat o'qituvchisi Gulnoza Rahmonova.

Sog' tanda – sog'lom aql

Bilim dargohida bolalar sportini rivojlantirishga ham alohida e'tibor qaratilgan. Buning samarasida maktab-internat o'quvchilaridan Shavkat Bahronov, Sherzod Muxtorov, Vahob Salomov, Shamshod Abdurahmonov karate-do bo'yicha respublika birinchiligida oltin va kumush medallarni qo'lga kiritgan.

O'tgan o'quv yilida barcha qulaylikka ega yangi sport zalining foydalanishga topshirilganligi yosh sportsevarlarni yangi g'alabalarga undamoqda.

O'quvchi bilimini o'lchovchi mezon

Maktab-internat o'quvchilarining bilim-tafakkuri turli tanlovlarida o'z ifodasini topmoqda. Birgina fransuz tili fani bo'yicha umumta'lim fanlari olimpiadasining respublika bosqichida hamda 2010–2013-yillarda «Bilimlar bellashuvi»ning respublika bosqichida bu bilim maskani o'quvchilari deyarli har yili g'olib va sovrindorlar safidan joy olishi an'anaga aylanib ulgurgan.

Maktabda «She'riyat gulshani», «Sehrli qalam», «Yosh tarjimon» kabi badiiy to'garaklar faoliyati yo'lga qo'yilgan. O'quvchilarning ijod namunalari respublika matbuotida muntazam chop etilmoqda. Jumladan, so'nggi yillarda Otabel Toshevning «Baxti kulgan bolaman» kitobi, Feruza Azimovanning «Tomchi», Gulruh Jabborovanning «G'uncha», Gulchehra Hojiyevanning «Armug'on» she'riy to'plami nashr qilingan.

2007-yilda «Kamolot» yoshlar ijtimoiy harakati va «Zakovat» teleklubi tomonidan o'tkazilgan 2-respublika «Zakovat» festivalida maktab-internat o'quvchilari va o'qituvchilaridan tashkil topgan jamoa respublikamizning turli oliy ta'lim dargohlari talabalaridan tashkil topgan 13 jamoaga qarshi kurashib, musobaqaning uch bosqichida ham g'olib bo'ldi – festivalning 1-darajali diplomi va kubogini qo'lga kiritdi.

Xalqaro hamkorlik samaralari

Ta'limda erishilgan ilg'or pedagogik texnologiyani amalda joriy etish va ulardan foydalanishda yuqori natijalarga erishishni xalqaro hamkorlik asosida yo'lga qo'yishni maqsad qilgan maktab-internat o'qituvchilari Fransiya, Shveysariya kabi davlatlar oliy o'quv yurtlarida malaka oshirib, o'zaro tajriba almashib qaytishmoqda.

Fransiyaning Mompelye (1999-yil), Parijdagi Versal akademiyasi bilan (2002–2004-yillar) hamkorlik aloqalari, ayniqsa, samarali bo'ldi. Jumladan, Fransiyaning O'zbekistondagi elchixonasi ko'magida maktab-internat direktori Said Rahmonov hammuallifligida o'zbek maktablarining 6–9-sinflari uchun fransuz tili darsligi, 6-sinf uchun mashqlar kitobi va o'qituvchilar uchun «Fransuz tilini o'rganamiz» qo'llanmasi, 5–9-sinflar uchun fransuz tili fanidan fonetika, morfologiya va grammatika bo'yicha javdallar to'plami, 6–9-sinflar uchun elektron lug'at yaratildi. Maktabning 5 o'qituvchisi Fransiya oliy ta'lim dargohlarida hamda fransiyalik 8 nafar o'qituvchi bu bilim maskanida malaka oshirdi.

Maktab-internatda fransuz tilini o'rgatish borasida katta tajriba to'plangani bois Xalq ta'limi vazirligi va Fransiyaning O'zbekistondagi elchixonasi bilan hamkorlikda respublika maktablari, akademik litsey, kasb-hunar kollejlari va oliy o'quv yurtlari fransuz tili fani o'qituvchilari uchun nazariy-amaliy ko'chma seminarlar aynan shu yerda o'tkazilib kelinmoqda.

2007-yilda Fransiyaning O'zbekistondagi elchixonasi tomonidan respublika talaba va o'quvchi yoshlar o'rtasida o'tkazilgan insholar tanlovida maktabning 4 nafar o'quvchisi ishtirok etib, uch nafari sovrindor bo'ldi. Ularning inshosi elchixonona tomonidan tashkil qilingan «La route des mots en Ouzbykistan» («O'zbekiston yo'llarida so'z sehri») kitobiga ham kiritildi.

Iqtidor – zar, ustoz – zargar

Oltin zargar qo'lida sayqal topganiday iqtidorli o'quvchi mohir pedagog ta'lim-tarbiyasi bilan kamolga yetadi. Maktab-internat direktori «El-yurt hurmati» ordeni, «Shuhrat» medali, Fransiya hukumatining «Palma-akademik» ordeni sohibi Said Rahmonov bir qancha darslik va uslubiy qo'llanmalar muallifidir. Jumladan, «Tarbiyaviy ishlarda o'zbek xalqining milliy urf-odatlarini va an'analardan foydalanish» (Toshkent, 1993-yil.), 5–7-sinflar uchun «Fransuz tilini o'rganamiz» (Toshkent, «O'qituvchi» nashriyoti, 1994-yil.) qo'llanmasi, 6-sinf uchun «Voyage en France» (Toshkent, 2002-yil.), «Guide pedagogique» (O'qituvchilar kitobi. Toshkent, 2002-yil.), «Cahier d'activites pour la 6^{ieme}» (O'quvchilar uchun mashqlar kitobi. Toshkent, 2002-yil.), 9-sinf uchun «D'un Etat à l'autre pour la 9^{ieme}» (Toshkent, 2010-yil.) darsliklari nashr etilgan.

– Avval darslikni yozishda faqat nazariy bilim tajribaga asoslangan bo'lsa, bugun amaliyotga katta ahamiyat berilyapti. Darsliklarni yaratishda olimlar bilan birgalikda maktab o'qituvchilarining ham keng hamkorligi darsliklarning o'quvchilar tomonidan oson o'zlashtirishga yordam bermogda, – deydi S. Rahmonov. – Chunki ko'proq amaliy, hayotiy bo'lishga erishildi.

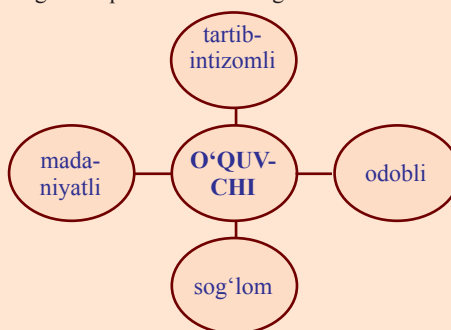
S.Rahmonov O'zbekiston Respublikasi Prezidentining 2012-yil 10-dekabrda «Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qaroriga asosan 2013–2014-o'quv yilidan boshlab umumta'lim maktablarining 1-sinflarida chet tili o'qitilishi munosabati bilan tayyorlangan «Hirondelle» («Qaldirg'och») fransuz tili darsligining hammuallifidir.

– Tahlillardan kelib chiqib, bugun yaratilgan darsliklar davlat ta'lim standartlari talablariga asoslangan holda belgilangan bosqichlarga qat'iy amal qiladi, – deydi S.Rahmonov. – 2013–2014 o'quv yilidan boshlab umumta'lim maktablarining boshlang'ich sinflarida (1–4-sinflarida) foydalanilayotgan darsliklar uchun Yevropa kompetensiyasi darajada qabul qilingan A-1. darajasida 2,3,4-sinflarda esa A-1 daraja bilim beradigan darsliklar yaratilyapti.

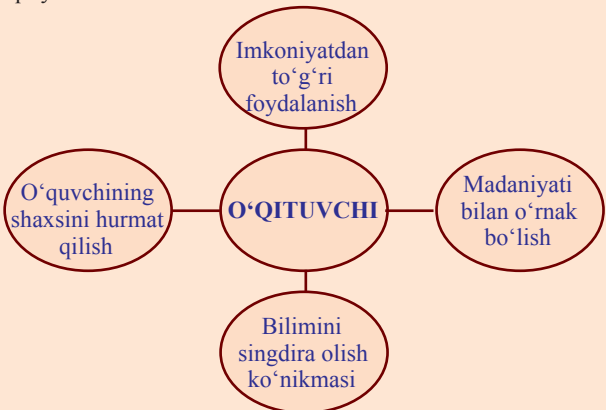
A1. darajada o'quvchilar nutq faoliyati 2 turga asoslangan, ya'ni o'quvchi eshitadi, ko'radi, gapiradi. A2 darajada nutq faoliyatining to'rt turidan foydalaniladi. Bunda o'quvchining nutq faoliyati rivojlantirib boriladi. Jumladan, «Hirondelle» 1-sinf yoshidagi bolaning ruhiyatiga mos tayyorlandi, Bunda o'qish-yozish amaliyoti bajarilmay, barcha material tinglab tushunish va tushungani asosida so'zlash, og'zaki nutqni o'stirishga qaratilgan. Masalan, ta'limiy o'yinlar mantiqiy va ijodiy fikrlash qobiliyatini o'stirishga xizmat qiladi. Harakatli materiallar hayvon nomlari, uy-ro'zg'or buyumlari va ayrim kichik detallarni eslab qolishga yordam beradi. Chet tilni o'rganish borasidagi dastlabki qadamdanoq bolani ortiqcha zo'riqtirish kerak emas. Shu bois o'quvchilar uchun sevimli ertak va multfilm qahramonlarining muloqotlaridan foydalanildi.

Bugun – bitiruvchi, ertaga – talaba

Har yili maktabni 50-60 nafar o'quvchi bitiradi, hech qanday tayyorgarliksiz, maktabda olingan bilim bilan 98 foizi oliy o'quv yurtiga grant asosida kiradi. Buning sababi maktab-internatning oltin qoidalarida aks etgan:

Mana shunday o'quvchigina bilim olishga tayyor bo'ladi. Bilim berish uchun esa o'qituvchiga quyidagi talab qo'yiladi:

...Ta'lim-tarbiya tanaffus bilmaydi. G'ijduvon tumanidagi 62-ixtisoslashtirilgan davlat umumta'lim maktab-internatining pedagogik jamoasi ham ta'lim sifatini oshirish yo'lida turli innovatsion uslub va pedagogik texnologiyalarni amaliyotga samarali tatbiq etib kelmoqda. Ularning maqsadi yagona – o'quvchilarning har birini intellektual salohiyati yuqori, chuqur bilim, yuksak tafakkur va ma'naviyatga ega insonlar etib voyaga yetkazish.

Tajriba almashishga taklif qilamiz

Mazkur maktab-internat manzili: Buxoro viloyati, G'ijduvon tumani, Gajdumak qishlog'i, 1-uy.
Tel.: 8 365 5721262; (998) 90 6120430.

Uldona ABDURAHMONOVA,
«Til va adabiyot ta'limi» muxbiri

(Davomi. Boshi 22-betda)

he/she/it/hasn't got

2 Write these sentences in the negative.

- Our school has got a garden. *Our school hasn't got a garden.*
- My brother has got a camera. _____
- My grandfather has got a cat. _____
- Our classroom has got a window. _____
- Lola has got a sister. _____

Affirmative and negative

3 Look at the table. Complete the sentences about Rasul and Jovli with short forms.

	Rasul	Jovli	Sunnat	Nodira
a brother	×	✓	✓	×
a sister	✓	×	✓	✓
a penfriend	✓	✓	×	✓
a cat	✓	×	✓	×
a dog	×	×	×	✓

- Rasul *hasn't got* a brother, but *he's got* a sister.
- Jovli _____ a brother, but he _____ a sister.
- Rasul _____ a penfriend and Jovli _____ a penfriend.
- Rasul _____ a cat, but he _____ a dog.
- Jovli _____ a pet.

Questions and answers

4 Look at the table in Exercise 3. Write questions and short answers about Sunnat and Nodira.

- Sunnat /a brother
- Nodira /a cat
- Sunnat /a sister
- Nodira /a penfriend
- Sunnat /a dog
- Nodira /a sister

1 *Has Sunnat got a brother? Yes, he has.*

2 *Has Nodira got a cat? No, she hasn't.*

have/has got

5 Complete the dialogue with the correct form.

Hasan: Hello.

Dilbar: Hi, Hasan. Are you in your new house now?

Hasan: Yes, it's great! I've got a big bedroom and the house _____ a nice garden.

Dilbar: What _____ you _____ in your bedroom?

Hasan: I _____ a new computer and a CD player. My brother _____ a TV in his room.

Dilbar: _____ he _____ a video, too?

Hasan: No, he _____. It's in the sitting room.

Dilbar: _____ you _____ pets in the new house?

Hasan: Yes, we _____ two small white cats. They're in the garden now.

Dilbar: Great!

Colours

6 Write the letters in the correct order.

- erd red
- elbu _____
- klbca _____

- 4 kinp _____ 5 oelylw _____ 6 thiwe _____
- 7 enroga _____ 8 ergen _____

7 Complete the sentences.

- Red + _____ = pink
- White + _____ = grey
- _____ + _____ = green
- _____ + _____ = orange

8 Read the text, My house. Complete the table.

Has Tolib got	Yes (✓)	No (✗)
a garden?	✓	_____
a pet?	_____	_____
a green carpet?	_____	_____
a computer?	_____	_____
shelves?	_____	_____
posters?	_____	_____

My house

My name's Tolib and my surname is Obidov. I'm from Surkhandarya. My family and I have got a house in Termez. The house has got five bedrooms two bathrooms a big kitchen and a sitting room. It's got white walls big windows and a great garden.

My room is nice. It's got green walls a blue carpet and red chairs. I've got a small computer and a CD player, but I haven't got a TV in my bedroom. Our TV is in the sitting room. I've got big shelves for my books CDs and computer games.

9 Read the text again and circle the correct information.

- Tolib's house has got *eight/nine* rooms.
- The house has got a big *sitting room/kitchen*.
- The walls in Tolib's bedroom are *green/blue*.

10 Correct the text in Exercise 8. Put commas (,) where necessary.

Example

The house has got five bedrooms, two bathrooms, a big kitchen and a sitting room.

11 Put commas (,) where necessary in these sentences.

- Our school has got a computer a CD player and a video.
- My favourite colours are red blue green and pink.
- I've got a brother a sister and a penfriend.
- The TV video CD player lamp and piano are in the sitting room.
- Their friends are from London New York Rome Athens and Warsaw.

12 Correct these spelling mistakes.

- camara *camera*
- frige _____
- clasroom _____
- yelow _____
- borring _____
- oranje _____
- fone _____
- toillet _____

Лутфулло Жўраев

INGLIZ TILINI MATNDAN FOYDALANIB O'RGATISH USULLARI

Feruz SAPAYEVA,
Toshkent axborot texnologiyalari universiteti
Urganch filiali ingliz tili fani o'qituvchisi

O'zbekiston Respublikasi Prezidentining «Chet tillarni o'rganish tizimini yanada takomillashtirish chora-tadbirlari to'g'risida»gi Qarori respublikamizdagi ta'limning barcha bosqichlarida chet tili darslarini, xususan, ingliz tili darslarini sifatli va qiziqarli tashkil etish va o'quvchilarda ingliz tilini o'rganishga bo'lgan qiziqishning ortishiga sabab bo'lmoqda. Shu bois xorijiy tillarni o'qitishning turli metodlari ishlab chiqilmoqda.

Ta'lim oluvchilarning nutq faoliyati jarayonida zarur bo'ladigan ko'nikmalarni izchillik bilan rivojlantirish tahsil jarayonining eng asosiy maqsadi hisoblanadi. Mazkur maqsadga erishish chet tilini uzluksiz mashqlar bilan o'rgatish orqali amalga oshiriladi. Jumladan, ingliz tilini o'rganishda matnlardan foydalanish o'quvchilar nutqiy ko'nikmalarini shakllantirib, ularning mustaqil fikrlash qobiliyatini rivojlantiradi.

Ushbu maqolada matn yordamida ingliz tilini o'rgatishning samarali usullaridan bir nechtasini taqdim etamiz. Buning uchun sinf o'quvchilari guruhlariga bo'linib, o'qituvchi ularga tarqatma material tarzida quyidagi matnni tarqatib, tayanch so'zlar tarjimasini beradi.

When you are in a foreign country, don't forget that your behavior will be taken as typical of that of your native land. Study and respect local customs. Good manners are sure to be appreciated everywhere, so don't fail to be polite.

No matter where you are, loud laughter and loud talking are signs of bad manners. Entering or leaving a room a gentleman shouldn't rush before the ladies except when he is showing the way. In this case he should apologize by saying, «Excuse, my going first. I'll lead the way».

It is important that one should be punctual. Coming on time is essential when keeping an appointment whether one is meeting friends for a drink or whether one is having a business talk.

When at work, don't be a «clock – watcher». It is also one of bad manners to keep looking at the watch when you are in company as if you were impatient for the time to pass. Be always a good listener. Don't be indifferent or impatient when others are speaking. Interrupting others is a bad habit. Talk to people about what interests them, not about what interests you.

Good manners begin at home. Don't neglect your relatives and neighbours. Avoid borrowing things from your neighbours, but if you can't help it, always return the thing borrowed. Always, keep good manners with people around you.

behavior	хулқ-атвор
local customs	маҳаллий анъаналар
to appreciate	қадрламоқ
manners	ўзини тутиш тарзи
to neglect	менсимаслик, назарга илмаслик
impatience	сабрсизлик
to be punctual	ишни пухта ва ўз вақтида бажариш
to interrupt	аралашмоқ, халақит бермоқ

Dastlab o'quvchilar matnni mustaqil o'qib chiqishadi. Keyin o'qituvchi mazkur matnni mustahkamlash uchun quyidagi mashqlar ketma-ketligidan foydalanishi mumkin. Masalan, matnga mavzu tanlash. Matn mavzularining test misolida berilishi o'quvchilarda matnni tez va oson tushunishga yordam beradi. Bu esa o'quvchilarning mustaqil fikrlash qobiliyatini o'stirishga xizmat

qiladi. O'qituvchi har bir vazifani bajarish uchun vaqtni oldindan belgilaydi.

Comprehension check.

Choose the best title to the text

- A. Have good manners
- B. Having a pleasant person
- C. Good behaviors for person

Yuqoridagi vazifa bajarilganidan so'ng matn mazmunidan kelib chiqib, bir qancha fikrlarga og'zaki munosabat bildirish mashqi bajariladi. Bunday mashqlar o'quvchilarning og'zaki nutqini rivojlantirishga yordam beradi.

Do you agree or disagree?

1. A man with a smile is always welcome.
2. A neighbour is a person who knows more about your affairs than you do.
3. A man's on good breeding is the best security against other people's bad manners.
4. If you really want a long talk, it is far better to arrange a meeting with your girlfriend or boyfriend.
5. English and American films help us to know about the people and their customs as well.

Quyidagi savollarga javob berish mashqi o'quvchilarda matnni qay darajada tushunganligi va o'z fikrini og'zaki bayon eta olish ko'nikmasini shakllantiradi.

Answer the questions.

1. Why it is necessary for a traveler to study the local customs?
2. Why it is important that one should respect the local customs and behave properly when abroad?
3. What should everybody do to be pleasant company?
4. Are you always punctual?
5. Are you good companion among your class?

There are the following statements True (T), False (F) or Not Given (NG).

1. When you are in foreign country to get education, learn and respect its customs_____
2. Loud laughter and talking are signs of good manners_____
3. Don't offer to shake hands with a lady_____

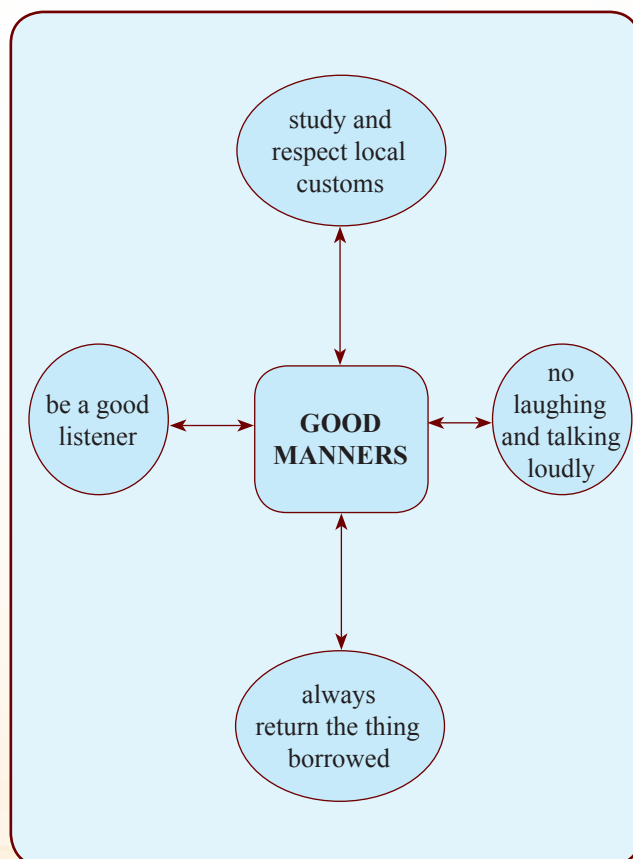
Foydalanilgan adabiyotlar:

1. www.lex.uz.
2. J.J.Jalolov. Chet tili o'qitish metodikasi. T.: O'qituvchi, 2012. 219-bet.
3. «Til va adabiyot ta'limi» jurnali. 2012. 10-son, 8-bet.

4. In Muslim countries it is not customary to shake hands_____

5. A good listener should be patient when others are speaking_____

Navbatdagi topshiriq oldindan tayyorlangan quyidagi ko'rinishli slayd orqali taqdim qilinadi. Bunda o'quvchilar slayddagi so'zlarni bir-biriga bog'lab gap tuzishlari kerak bo'ladi. Bu esa o'quvchilarning matnni o'zlashtirishlariga yordam beradi.

Ushbu vazifalarni to'g'ri va tez bajargan guruh o'quvchilari o'qituvchi tomonidan rag'batlantiriladi.

Yuqorida berilgan fikr-mulohazalar va metodik tavsiyalarga tayangan holda, ingliz tilini matndan foydalanib o'rgatish tizimining o'ziga xosligi, matnlarni tanlash va mazkur matnga muvofiq mashqlar tuzishda namoyon bo'ladi. Bunday izchillikda tashkil qilingan dars o'quvchilar nutqini o'stirishda har tomonlama o'zining amaliy ifodasini ko'rsatadi.

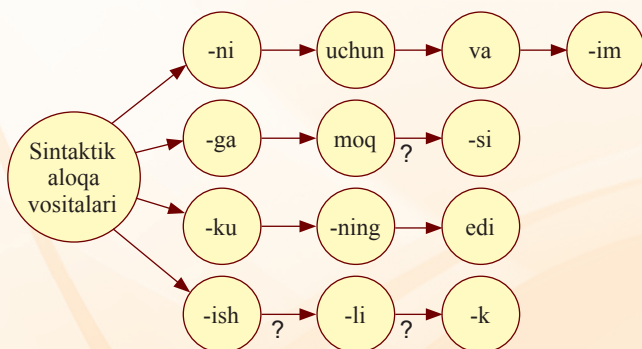

ONA TILI DARSLARIDA PEDAGOGIK TEXNOLOGIYALARDAN FOYDALANISH

Oydinoy G'OZIYEVA,
Shahrixon iqtisodiyot kolleji
ona tili va adabiyot fani o'qituvchisi

Ona tili ta'limining asosiy maqsadlaridan biri o'quvchilar ijodiy tafakkurini rivojlantirishdan iborat. Ushbu maqsadni amalga oshirishda pedagogik texnologiyalar muhim ahamiyat kasb etadi. Quyida kasb-hunar kolleji ona tili darslarida foydalanish mumkin bo'lgan bir nechta pedagogik texnologiya usullarini tavsiya qilamiz.

«Sintaktik aloqa vositalari» mavzusi tushuntirilayotganda «Klaster» va «Toifalash jadvali» usullarini qo'llash mumkin. Dastlab o'quvchilarga sintaktik aloqa vositalarini aytish topshirig'i beriladi. O'qituvchi har bir o'quvchi aytgan javobni doskaga yozib boradi.

«Klaster» usuli orqali ma'lumotlar jamlan-gach, «Toifalash jadvali» usulidan foydalaniladi. Jadval chiziladi va sintaktik aloqa vositalari quyidagicha toifalarga ajratiladi:

Egalik qo'shim-chalari	Kelishik qo'shim-chalari	Shaxs-son qo'shim-chalari	Ko'mak-chi	Bog'lovchi	Yuk-lama	Bog'lama
-im, -si	-ni -ga -ning	-k	uchun	va	-ku	edi

O'qituvchi ayrim qo'shimchalarning (-ish, -moq, -li) xato ekanligini aytmaydi. O'quvchi o'zi aytgan qo'shimcha toifalash jadvaliga tush-magach, xato qilganini anglab yetadi.

«So'zlarda hissiy-ta'siriy munosabat ifo-dasi» mavzusidagi 61-topshiriqni o'rganishda «Pinbord» usuli yaxshi samara beradi. Av-val topshiriqdagi matn o'qib eshittiriladi, so'ng o'quvchilar 2 guruhga ajratiladi.

1-guruhga ijobiy bo'yoqdor, 2-guruhga esa salbiy bo'yoqdor so'zlarni yozish topshirig'i beriladi.

O'quvchilar qog'oz varaqlari (stiker)ga so'z-larni yozib doskaga yopishtiriladi.

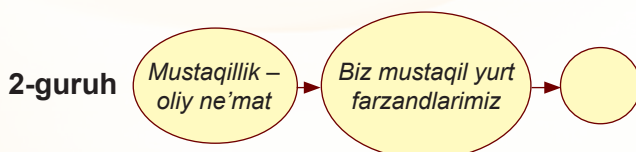
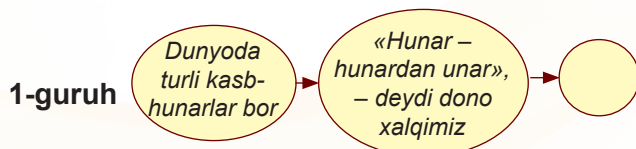
O'quvchilar yozgan javobida qanday ma'no ifodalanganini (hurmat, erkalash, ko'tarinkilik, ruhiyat, qo'rqish, mensimaslik, nafratlanish, hur-matsizlik) aytib berishadi.

Ma'lumki, matn ustida ishlash o'quvchining fikrlash qobiliyatini oshiradi. «Matnni kengaytirish yo'llari» mavzusini o'rganishda o'quvchilarga quyidagicha topshiriq berish mumkin. Bu top-

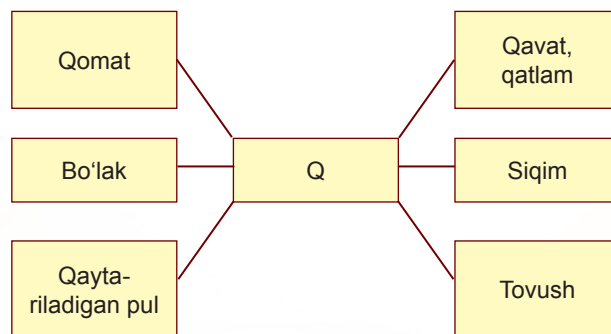
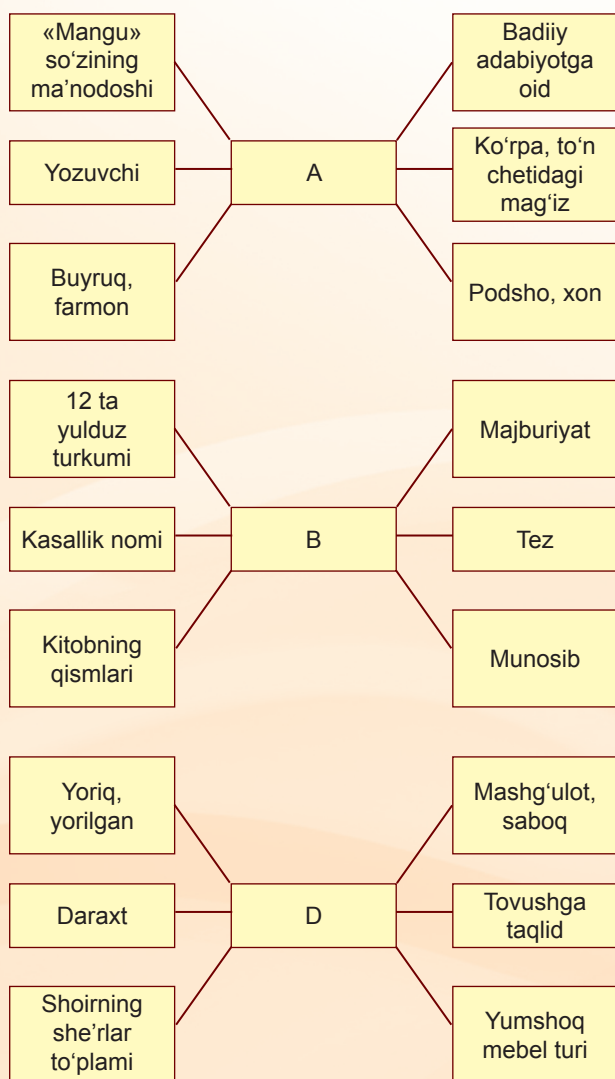
shiriqni bajarishda ham «Pinbord» usuli yaxshi samara beradi.

O'quvchilar 2 guruhga ajratiladi. Guruh uchun biror mavzu tanlanadi va mavzuga mos gap yozib doskaga yopishtiriladi. Shu tariqa matn kengayib boradi.

Masalan:

«Paronim so'zlar» mavzusi o'rganilayotganda «Boshqotirma» usulini qo'llash mumkin:

O'quvchilar ushbu boshqotirmada yashiringan quyidagi paronim so'zlarni topib yozishadi:

1. Abadiy – adabiy	2. Burj – burch
Adib – adip	Bod – bot
Amr – amir	Bob – bop
3. Darz – dars	4. Qad – qat
Dub – dup	Qism – qisim
Devon – divan	Qarz – qars

Demak, ona tili darslarida yuqoridagi kabi pedagogik texnologiyalardan foydalanish o'quvchilarning fikrlash qobiliyatini hamda ijodiy tafakkurini rivojlantirish imkoniyatini beradi.

Foydalanilgan adabiyotlar

1. A.Rafiyev, N. G'ulomova. Ona tili va adabiyot. T., 2008.
2. L. V. Golish, D.M. Fayzullayeva. Pedagogik texnologiyalarni loyihalashtirish va rejalashtirish. T., 2012.
3. M. A. Hamroyev. O'zbek tilidan ma'ruzalar majmuasi. T., 2007.

«Pinbord» usuli

Pinbord (inglizchadan: *pin* – mahkamlash, *board* – yozuv taxtasi) munozara usullari yoki o'quv suhbatini amaliy usul bilan moslashdan iborat.

Ta'lim beruvchi:

→ taklif etilgan muammoni yechishga o'z nuqtayi nazarini bayon qiladi.

→ ommaviy to'g'ri aqliy hujumni tashkillashtiradi.

Ta'lim oluvchilar quyidagi g'oyalarni:

→ taklif etadi, muhokama qiladi, baholaydi, eng ko'p maqbul, ya'ni samarali g'oyalarni tanlaydi va ularni qog'oz varag'iga asosiy so'zlar ko'rinishida (2 so'zdan ko'p bo'lmagan) yozadi va doskaga biriktiradi.

→ guruh a'zolari ta'lim beruvchi tomonidan belgilangan 2–3 o'quvchi doskaga chiqadi va boshqalar bilan maslahatlashib:

- xato yoki qaytariluvchi g'oyalarni saralaydi;
- tortishuvlarni aniqlaydi;
- g'oyalarni tizimlashtirish mumkin bo'lgan belgilar bo'yicha aniqlaydi;
- shu belgilar bo'yicha hamma g'oyalarni yozuv taxtasida guruhlaydi (kartochka G` varaqlar).

Ta'lim beruvchi:

→ umumlashtiradi va ish natijalarini baholaydi.

RAJAZ BAHRI

Laylo SHARIPOVA,
filologiya fanlari nomzodi,
Buxoro davlat universiteti dotsenti

«Rajaz» arabcha soʻz boʻlib, «tez», «iztirob» maʼnolarini anglatadi. Bir ruknli yetti bahrdan biri boʻlib, mustaf'ilun ruknining takrorlanishidan hosil boʻladi. Oldingi darsda bu rukn zihoflarining nomlari keltirilgan edi. Shu sabab mustaf'ilun ruknining noasllari haqida to'xtalishga ehtiyoj yo'q.

Rajaz bahri o'ta qadri, negaki o'zbek nazmida aruzning qo'llanishi ushbu bahr bilan boshlangan. Bu bahrning «Qisasi Rabg'uziy»da uchrashi fikrimizni dalillaydi:

Yo-shi u-lug', / yo'-ni u-lug',

- - V - / - - V -

Zo-ti o-rig' / bek To'q-bu-g'a¹.

- - V - / - - V -

Asrlar o'tib rajaz bahrining bu ko'rinishi sayohat-nomalarning vazniga aylandi:

Shersiz emasdur beshalar,

Bordur saxovatpeshalar.

Qilmang yomon andeshalar,

Yaxshilari ham bor ekan².

Mustaf'ilun / mustaf'ilun,

Mustaf'ilun / mustaf'ilun.

Bu baytlarni ohangga solib aytsangiz, doira ritmini eshitganday bo'lasiz. O'zbekona ohanglarni farqlay olgan inson bu vazndagi ohang xalqimiz ruhiyatiga singib ketganligini, u aynan o'zbekona tarona ekanligini anglaydi.

Rajaz bahrining murabba', musaddas, musamman tarzidagi shakllari mavjud. «Mezon ul-avzon»ni nazardan o'tkazsangiz, Alisher Navoiy rajazga oid o'n uchta misol keltirganiga guvoh bo'lasiz. Rajazi murabba'i solim; rajazi musaddasi solim, rajazi musaddasi maqtu', rajazi musaddasi matviyi muzoll, rajazi musaddasi matviyi maqtu', rajazi musaddasi maxbun, rajazi musaddasi matviyi maxbun; rajazi musammani solim, rajazi musammani matviy, rajazi musammani matviyi maxbun, rajazi musammani maxbuni matviy, rajazi musammani maxbuni maqtu', rajazi musammani matviyi maxbuni maqtu' vaznlariga misollar keltirilgan³:

Ikki misolni keltirishni ma'qul topdik.

Birinchi misol:

Kel be-ri, ey / rash-ki qa-mar, / la'-li la-bing / tun-gi sha-kar,

- V V - / - V V - / - V V - / - V V -

Muf-ta-i-lun / muf-ta-i- lun / muf-ta-i-lun / muf-ta- i- lun

Fur-qa-ti-ng o'/-ti-da ko'-ngul / chek-ti si-pehr / uz-ra sha-rar

- V V - / - V V - / - V V - / - V V -

Muf-ta- i- lun / muf-ta-i- lun / muf- ta- i- lun / muf-ta-i- lun

Yuqoridagi misolda aruz vazni bilan bog'liq fonetik hodisalardan biri vasl bor. «Vasl» arabcha soʻz boʻlib, «ulanish» degan maʼnoni bildiradi. Aruz vazni-da yaratilgan asarlarda ham vazn, ham ifoda talabi bilan yopiq hijo oxiridagi undoshning unli bilan boshlangan hijoga ko'chib o'tishi vasl deyiladi. E'tibor qilgan bo'lsangiz, «furqating» so'zidagi oxirgi hijo undosh bilan tugagan. Undagi «ng» tovushi o'zidan keyingi so'zning birinchi bo'g'iniga ko'chib o'tadi. Buning natijasida «furqating» so'zidagi oxirgi hijo cho'ziq hijodan qisqa hijoga aylanadi va bu hol ifodali o'qish chog'ida ham bilinadi, o'zini oqlaydi. Bu o'rinda ustoz A.Hojjahmedov ta'kidlarini keltirish zarur: «Ana shu qoidaga amal qilinmasa, hijolar tartibi buzilib, ohangga jiddiy putur yetadi»⁴. Ikkinchi misra ohangida nomukammallik bor. Vazn buzilmagan bo'lsa-da, «sipehr» so'zi ikki hijoga teng bo'lganligidan, ikkinchi hijo o'ta cho'ziq aytilmasligi lozimligidan ohangga og'irlik yuzaga kelgan. Bu uning ifodali o'qilishiga ta'sir qiladi. Ko'rinadiki, mazmun va shakl mutanosibligini hosil qilish biz o'ylagandan ham murakkab jarayon. Shu sabab chin ijod ilohiydir.

Ikkinchi misol:

Gar a-la-mim/-g'a cho-ra yo'q, / bo'l-ma-sa bo'l- /

- V V - / V - V - / - V V - /

Muf-ta-i-lun / ma- fo'- i- lun / muf- ta- i- lun /

ma-sun ne-tay,

V - V -

ma-fo'- i- lun

Vah, g'a-mi-ma/shu-mo-ra yo'q, / bo'l-ma-sa bo'l- /

- V V - / V - V - / - V V - /

Muf- ta- i- lun / ma- fo'- i- lun / muf- ta- i- lun /

ma-sun ne-tay.

V - V -

ma- fo'- i- lun

Ogahiyning «Bo'lmasa bo'lmasun, netay» radifli g'azali xotiringizga kelgan bo'lsa, ajab emas. Bu g'azal aynan yuqoridagi misol singari rajazi musammani matviyi maxbun vaznida yaratilgan.

Rajaz bahridagi o'ynoqlik uning qo'shiqbobligini ta'minlaydi. «Rajaz bahrida yozilgan g'azal va muxammaslar «Shashmaqom»ning «Iroq» kuyi taronalari, shuningdek, «Bayot IV», «Dugoh», «Husayn V» kabi qator kuylarga mos tushadi». Bu bahr asrlardirki qo'llab kelingan. U nafaqat she'riyatimizni, balki mumtoz qo'shiqchiligimizni ham bezab kelmoqda. Rajaz bahrini o'zbek aruzida muhim o'rin tutadigan bahr sifatida o'rganish lozim.

¹A.Hojjahmedov. O'zbek aruzi lug'ati. T.: Sharq, 1998. 106-bet.

²N.Karimov, U.Normatov. Adabiyot. 5-sinf uchun o'quv qo'llanma. T.: Sharq, 2004. 108-bet.

³Alisher Navoiy. Mezon ul-avzon. TAT. 10-jild. T.: G'afur G'ulom nomidagi nashriyot-matbaa ijodiy uyi, 2011. 561–562-betlar.

⁴A.Hojjahmedov. O'sha manba. 44-bet.

АБАДИЯТ

(Эсседан парча)

Вафо ФАЙЗУЛЛОХ,

адабиётшунос

Ўтган асрнинг саксонинчи йиллари. Кунлардан бирида «Ёшлик»нинг янги сонидан чиққан бир асарни ўқидим. Бир ўтиришда. «От кишнаган оқшом». Бир кўнглим ёришди. Сўнг муаллифи кимлигига қарадим. Тоғай Мурод. Асар янги, муаллифи янги. Лекин хотирамда дарров «Алпомиш» жонланди. Хаёлимга зумда «Гўрўғли» тушди, «Кунтуғмиш», «Равшан» келди. Рост, Зиёдулла чавандоз жисман Алпомиш ҳам, Гўрўғли ҳам эмасди. Барибир, улар қабатида тургандек, буям отини елдириб келиб, мен ҳам шу ёвқур аждоднинг кенжа вакилиман, дегандек бўлди.

Кўп ўтмай, «Шарқ юлдузи»да «Ойдинда юрган одамлар» қиссаси чиқди. Ҳиссиётлари тоза бу қиссани ютоқиб, севиб мутолаа қилдим. Шу асар боис «ойдин» деган сўзни яхши кўриб қолдим. Ойдиндаги мамлакат кўнглим кўзига кўринди. Бу мамлакатнинг одамлари менга танишдек эди. Лекин бошқа бир маъвода, бошқа бир муҳитда истиқомат қилардилар. Жазирама қуёш ҳам, қопқоронғу зулмат ҳам Ойдинда юрганларга дориёлмасди. Қоплон ва Оймомага ҳурматим, ҳайратим бўлакча бўлди. Шўро котиби, Қиммат момо, ҳисобчига нафратим бўлакча бўлди.

Шундан бошлаб мен Тоғай Мурод Менгнор бобо наслининг асарларига бефарқ қараёлмадим. Адабиёт ҳаққи, шеърят ҳаққи бу асарларнинг жонли сўзи, маънодор иборалари мени ўзига асир этди. Бу сўзларни хаёлимда белгиладим, бу ибораларни кўнглим ила қайтардим. Бу мақол ва нақлларни ўз изоҳли луғатимда ёзиб-ёзиб кўйдим.

Тоғай Мурод асарлари кўз очган саналарга қарайман: илк ҳикояси «Бобоси билан набираси» 1966 йили ёзилган. Демак, айна ўн саккиз ёшига тўғри келар экан, сўнги асари – «Бу дунёда ўлиб бўлмайди» романига 1998 йили, нақд эллик ёшнинг устида нуқта қўйган. Ҳисобланса, ўттиз икки йиллик ҳайрат ва муҳаббат, илҳом ва меҳнатнинг ҳузурни бизга қолди, завқи ва дарди ўзбекнинг, инсониятнинг мулки бўлди... Бетизгин бир ҳарислик билан асарлари, улар яратилган йиллар рўйхати кўз олдимдан ўтади. Тўртта ҳикоя: «Бобоси билан набираси», «Кузнинг бир кунда», «Ку-ку-ку», «Эр-хотин». Ёзувчининг бадиий олами ҳикояларга сиғмади. Бахши боболарининг қонига тортди – у дostonларда очилди, дostonмонанд қиссаларида ўзини тўқди. 1976 йили «Юлдузлар мангу ёнади», 1979 йили «От кишнаган оқшом», 1980 йили «Ойдинда юрган одамлар», 1985 йили «Момо ер кўшиғи» қиссалари туғилиб, бу жанрнинг имкониётларини кенгайтди.

Катта адабиётнинг энг баланд чўққиси роман, эпос, эпопея... Тоғай Мурод «Отандан қолган далалар» романини 1986–1991 йилларда – 38 ёшида

Тоғай МУРОД
(1948–2003)

бошлаб, қирқ учда битирди. Кейинги романи ҳам тўрт йилда туғилди – 1994–98 йиллар – «Бу дунёда ўлиб бўлмайди». Тоғай Муроднинг яна тўрт-бештагина ўтли ва ўзига хос мақолаларини ҳам эсламасдан бўлмайди. «Газетага интервью», «Сетон-Томпсон китобига сўзбошим», «Ёш қаламкашларга тилақларим», «Ёзувчилар уюшмасининг олтмиш йиллигига тўйхат», «Мен».

...Мен «Юлдузлар мангу ёнади»ни Тоғай Муроднинг икки қиссаси мутолаасидан кейин эшитиб, излаб-истаб ўқиганман. Номидан тортиб то сўнги нуқтасигача, хаёлидан бошлаб, дақиқ шаклигача руҳи фавқуллодда ёрқин асар.

«Ҳар банданинг кўкда ўз юлдузи бўлади, ошна. Шу юлдузнинг ёнгани шу банданинг ёнганидир. Шу юлдузнинг сўнгани шу банданинг сўнганидир.»

Йўқ, ошна, йўқ!

Юлдузим ҳали ёнади! Давраларим ҳали давом этади!

Невараларим давраларида:

– Ё бобомнинг пири, – дея айқириб-айқириб олиша беради.

Юлдузим мангу ёнади!»

Бу сўнгсўз аслида ҳикмат, марднинг, кўнглида дўсти ва Ёри борнинг умрлик фалсафаси. Юлдуз нур уяси, нур жойи! Кичкина юлдуз – кўз! Жуда катта юлдуз, ҳеч қачон сўнмайдиган юлдуз – инсон кўнгли! Унинг мардлиги, меҳрибонлиги, муҳаббати, содиқлиги, дўстлиги ана шу кўзнинг, ана шу кўнгил юлдузининг нурлари. Бу нурдан бебаҳра киши сўқир, шу юлдузга хиёнат қилгандан эса тақдир ўч

олади. Қисмат унинг кўзини кўр қилади, юлдузини сўндиради...

Тоғай Мурод насри шоирона. Унинг ҳар бир сўзи шеърият руҳи билан суғорилган. Бежиз адибнинг онаси «Сен шоир бўлмагунча, мен ўлмайман», — деб мардона тилак билдирмаган экан. Тоғай Мурод асарлари туғма, кўшиқ-сўз. Гиря қилинган наср. Ҳар бир имлоси, сўз қурилиши шеърий, ўйноқи термалари, ташвиқ ва тароналари борки, бир йўла ҳам насрдан, ҳам назмдан баҳраманд бўламиз.

«Юлдузлар мангу ёнади» қиссасининг бир ўрнидаги эврилиш боисига ақл жавоб тополмайди. Бўри полвондай вазмин, паҳлавон кишининг Тамарахоним олдига келиб, тарона қилганда, ўзини билмай, ақлу ҳушини йўқотиб, белбоғини ечиб гўзаллик ва кўшиқ пойига тўшаши. Ҳақиқатан ҳам куй, кўшиқ куйланаётган дам фавқулодда ҳолат. Чўққидаги харсангни кучли довул жарга қулатиши ҳеч гап эмасдек, одам руҳиятини ағдартунтар қилишга кучи етади. Етук асарнинг одами лол қиладиган лаҳзаларни кашф этадиган синоатларидан биттаси бу.

«От кишнаган оқшом»нинг ҳикоянависи Зиёдулла кал — Зиёдулла чавандоз аслида ўланчи, бахши, ҳатто ҳаётда дўмбира сайратар оқин бир одам. У куйлаб-куйлаб, овози етмай қолганда, дўмбира сотиб олдим, деб ўзининг ожизлигидан маъюс тартади. Бироқ бўлак хунарлари ўтмаганда дoston айтиб одамнинг назарига тушишга уринади. Ростини ҳам, куйлай билиш одамнинг кўрки, оламини жалб қила билишгина эмас, уни ўйлашга даъват қилиш ҳамдир.

«От кишнаган оқшом» қиссасининг услуби ҳам, руҳияти ҳам **«Ў биродарлар»**, — деб бошланган илк иссиқ, ҳароратли сўздан бошланиб, олис ва яқин замонга, чигал ва осойиш муҳитга бизни ҳайқариқ билан олиб кириб, жониворларга-да етказиб: **«Аё Тарлон, сен менинг қиёматли биродаримсан!»** — деганча авжи сусаймай, савти юксалиб борган драматик, фожеий дostonдир.

Назаримда, шу дostonларнинг энг сараси, оригинали, дардкаши-ю ҳамдарди, таронаси, сўзи, авжи энг баланди «Ойдинда юрган одамлар» қиссасидир. Ундаги сўз, шеър, терма, ибораларнинг аксарияти ҳаётда бир марта айтилиб, бир умрга татийдиган кўшиқ матнидек туюлади. Бу кўшиқдаги инсон дарди, дунёни кўриш назари, эътиқоди, амали ниҳоятда ўзбекона, халқнинг энг мардона фазилатларидан тикланиб, бир кўшиқ, бир дунё таассуротини беради.

«Отамдан қолган далалар» романининг кўз очиши... Қулликка маҳкум этилган ўзбекнинг мангалайига 70 йил давомида ёзиб қўйилган битта ҳалол, эзилган хунари қолган эди — деҳқонлик. Биз ким бўлмайлик, қаерда туғилиб, қаерда яшамайлик деҳқон, Ўзбекистон пахтазор эди. Деҳқонча ўйлардик, пахтанинг бўйича келарди фикрларимизнинг бўйи. Қулдоримиз ҳам пахта, ёлғон ифтихоримиз ҳам пахта... Шаҳарда, дастгоҳ олдида ишласак ҳам, об-ҳаво яхши, йил ёғинли, серҳосил келсин, деб дуо қилар эдик. Аммо бу мавзуни ким романига биринчи марта тўлақонли асос қилиб олди? Тоғай Мурод. Ким ўша миллий руҳдаги, миллий дарди янгроқ ўзбекни, XX асрда қул бўлиб, қалбини йўқотган, ўзини бой берган ўзбек образини тиклаб

бера олди? «Мен ўзбекка ҳайкал қўяман», — деб бу ишга мардона бел боғлаган Тоғай Муроднинг Деҳқонқули тирик одам бўлди, ўзбекнинг дардидан нафас олди.

Оқин адиб Тоғай Мурод «Отамдан қолган далалар» романида қарийб чорак асрлик ўзбеклар ҳаётининг энг оғир чоғларини бор бўйи билан очди. Қаранг, боболаримиз ким эди — Жамолиддин кетмон? Ақраб кўрбоши? Биз ким бўлдик? Деҳқонқул! Бу бизнинг болалик ва катталиқ замони-миздаги сийратимиз, ўзбекча майдалашиш, руҳан адо бўлиш манзаралари эмасми? Ростини, ҳозиргача ўзбек деҳқони, деҳқонқуллик психологияси жиддий очилган «Отамдан қолган далалар» романидан ўтадиган бирон бир асар ўқимадим...

...Дарвоқе, оқин адиб, бахши шоир Тоғай Муроднинг илк ҳикоясидан сўнгги романи охириги жумласигача тилимиз балоғати, сўзимиз нафосатини кузатиш, томоша қилиб, мароқланиш мумкин. Тоғай Мурод миллатнинг боқий қадриятлари — инсонлик ўрни, ажиб урф-одатлари ҳимояси учун қанча хизмат қилган бўлса, унинг тили софлиги, жилоси, оҳанги учун бундан кам бўлмаган қатъийлик билан курашди.

У сўзларни заргар каби тўплар экан, ҳар бир ҳудуднинг сўзлари ўша жой одамларининг қалб коди — қулфи дили эканлигини исботлади. Шу боис шева сўзлар, лаҳжавий иборалар чирой ё безак учунгина эмас, руҳиятнинг очкичи бўлиб ёзганларига кирди. Хуржундан тушиб қолган тиллалар — сўзларни хазинага қайтарди.

Унинг насридаги ихчам хаёли кенг шеърият лўндалигидир. У тасвирда жуда кўп сўз кетадиган ҳолатни халқона бир ибора билан бериб, тасвири тасаввурга йўл очади. Тоғай Мурод тузган жумлалар, айтган фикрларининг катта қисми ҳикмат бўлиб таваллуд топади.

...Адиб бошқа тиллар тажовузида қисилган, эзилган адабий тилимиз дарди билан нафас олди. Даҳрий, худосиз жамият сургун қилган, бадарға этган, қатл-қатагон қилмоқчи ёвқур, тақводор сўзларни, ботини ёруғ, умри узоқ сўзларнинг ҳимоячиси, дўсти ҳабиби каби асарларига олиб кирди.

«Юлдузлар мангу ёнади» қиссасининг бошида бир атама келади: **«тўй хўжаси»**. Буни бошқа ном билан ҳам атаса бўладигандек. Матн мазмунига ҳеч қанақа путур етмайди, аммо бу атама асар руҳи учун зарур. Миллатнинг асл эътиқодини эслатиш учун керак. У 50 йилдан буён оқ калтак, қора калтак қилинган **«хўжа»** сўзини олиб кириб, одамнинг фитрий идеалига эътиборни қаратади. Тоғай Мурод ишлатган аксарият рангдор, сермаъно сўзлар ана шу бош маъно учун хизмат қилади. Инсоннинг ўзлигини эсга солади. Дунёга нега келганлигини билдириб қўяди. Бу жуда катта ҳиммат.

Худди шундай унинг асарлари орқали қалбга ўрнашган **«ит йиқилиш»**, **«қони тортди»**, **«обтова»**, **«чиғана»**, **«ғужмоғи бугдой»**, **«ҳанги»**, **«чайла»**, **«халачўп»**, **«гардкам»**, **«чориқ»**, **«чўнқайма»**, **«уччога»**, **«аччиқ шапалоқ»**, **«аёлбоз»**, **«эркакзот»**, **«чалдеворхона»**, **«жухуду атлас»**, **«дилбузар»**, **«узанги ўйлдошлар»** каби минглаб тилимизда бор, лекин жуда кам ишлатиладиган бўлиб қолган тарзи аломат сўзлар, иборалар, на-

заримда, қафасда кенгликни, шаҳарда қишлоқни, мустамлакада мустақиллик ҳаёлини беради.

Тоғай Мурод сўзларининг имкони кенг. Адиб калтафаҳм қарашлар сиқувида ёзувга қўйилмай келинган, халқ тилида барҳаёт бўлган кўпгина шева сўзлар — аслида тилимизни қувватлантириб, захирадаги аскардек адабий тилда ишсиз қолган уста сўзларга, лаҳжавий ибораларга меҳрли, қадрдон муносабатда бўлади. Бир маъносида қолган, аслида кўп маъноли сўзларнинг навбатдаги иккинчи, учинчи, аслида аслига яқин маъноларини ишга солади. **«Дўржи», «эб-эй», «шўйтиб-шўйтиб», «пошикаста», «бинойи», «мом», «кади», «ҳамсоя қўллар», «тузнамак», «галагов», «хушрўй», «мурдашўй», «хайла», «даст кўтармоқ», «лаппи», «говкалла», «домангир», «ҳароммағиз», «тегсариб», «бадрабхона», «чалпак», «сағир», «бузмакор», «макиён», «айна», «аззанча», «вахшимор»** каби юзлаб сўзлар шулар жумласидандир.

Тоғай Мурод асарлари бир луғат. Уни тўплаб, шарҳлаб, чуқур изоҳлаб нашр қилинса, кўпгина унутилган ёхуд воҳа ва водийларимиздагина ишлатилиб, маҳаллий бўлиб қолаётган сўзларимиз адабий тилимиз хазинасини бойитиб, тилимизнинг кучига куч қўшади. Яна бир жиддий омил, адиб ясаган янги сўзлар тилимиз тароватига ёт, хуснига доғ бўлган ажнабий сўзлар ўрнига тушиб, бу оғриқни муолажа қилиши турган гап. Мана айримлари:

Керосин – **ер мойи**

Шамол тўсувчи – **елпана**

Зажигалка – **ёндиригич**

Шампун – **соч совун**

Папка – **журдон**

Доска – **битик тахта**

Сеялка – **уруғ сепгич**

Лаб бўёқ – **лолаб** ва ҳоказо.

Тоғай Мурод матнда кўпинча «га» қўшимчасини тушириб қолдиради. Бу бошда ўринсиздек туюлади. Кишини дудуқлантиради. Нега бундай йўл тутди экан? Қандайдир асл қонунни адиб тикламоқчи бўлган! Шундан шахс ўй-фикри, қаҳрамонлар хатти-ҳаракатини тил билан эмас, дил билан, қалб билан ўқишга одатландим... Бунақа матн тузиш эса ўзбек насрида учрамаган ҳодиса... Ҳар қандай шоирда адиблик истеъдоди бўлади. Лекин жуда камдан кам адибда шоирлик иқтидори юзага чиқади. Тоғай Мурод шундай ижодкорлар сирасидан.

...Адиб насридаги жумлаларни шеърдек ўқиш, улардан шеърдек руҳланиш мумкин:

Уккағар қирлар ҳамон юксак-юксак...

Қишдан чопар келди...

Бу каби ташбеҳ-тасвир, баланд тўхтамлар энг қалтис муносабат нуқталарида, шунчаки айтиб бўлмас ҳаёт шафқатсизликларини ҳам нафис, ҳам гўзал, ҳам орифона, ҳам дангал айтади-қўяди. Жуда дағал, фавқуллодда фожиа, кутилмаган эврилишлар ҳам ҳеч кимда шубҳа уйғотмайдиган халқона тарзда, кифти келтирилиб айтилар экан, бу чидовсиз воқелик дилбар йўсинда ҳам ақлга, ҳам ҳисга босимни бўлиб ташлайди. Дард шавқ ботинида туради. Мусибатнинг гўзал, бетакрор ифодаси эзилганга руҳ, тик боқиш имконини беради. Тоғай Мурод қаҳрамонлари оғир, фавқуллодда

лаҳзада **«елкасидан нафас олади»**. Зиёдулла чавандоз отдан, Бўри полвон одамдан ҳеч қачон йиқилмайди – балки **«юлдуз санайди»**. Чунки жунгина **«йиқилди»** сўзида **«юлдуз санаш»** ҳолатининг реализми ва романтикаси қаердан бўлсин.

Эл чехраси чечак бўлди, эл кўнгли

кўклам бўлди.

Отамиз баҳор оралади.

Отамиз қирларга сиғмай қолди.

Ҳикмат айтиш ҳамма шоиру адибга ҳам насиб этмайди. Кўп адиблар воқеа андармони, кўп шоирнинг чираниши кайфият ҳаяжонидан ортмайди. Маърифат, ибрат сифатида улардан ўрганиш, юракка нақшлаб қўйиш қийин. Тоғай Мурод насрида кишиларнинг оддий гапи гоҳида ҳикматдек қуйма. Инсонга ҳақ йўлни кўрсатади, аччиқ, шафқатсиз ҳақиқатларни айтишдан қочмайди. Ана шу фазли билан янада қудратли, таъсирчан, дилбар, қадрдон бўлади.

«Эркакмисан – оёғида тик турган эркак билан олиш!» Қанчалик адолатли ҳакамнинг гапи.

«Ўз аслига тортмаган, ўз аслини унутган одам одам эмас!»

Хўш, қандай қилиб одам бўлиш мумкин? **«Одам бўламан десангиз, эл гапига парво қилманг, аммо бепарво-да бўлманг».**

Демак, адабиёт ҳеч нарса ўргатмайди, деганлар адашади. Балки тасвир танлови, қаҳрамонларнинг рост ўй-хаёлига кўра, ё яхшиликдан, ё аксидан дарс бериши мумкин. Шунчаки бетараф асар бўлиши мумкин эмас. Тафаккурда бетарафлик йўқ. Ё маърифат, ё жаҳолат. Донишманд адибгина ақллиликни даъво қилмай ўқувчисини тарбиялайди. Китобхонини ўқитади. Шу боис Тоғай Мурод қаҳрамонлари донишманд миллатдошлар каби фикрчан кишилар, улар хаёлпараст эмас, фикри бутун одамлар. Оламга, теваракка тўғри, одил, маърифатли фикр сочадилар. Бу одамларнинг оддий қизиқиши замирида инсон усталиги, унинг меҳнати мўъжизаси, кашфиёти ётибди. Мана, Зиёдулла калнинг фикрига қаранг: **«Биродарлар, ёмон гап ракетадан тез юради, яхши гап тошбақадан секин юради»**. Шу теран қараши билан у дунёнинг манаман деган олимлари – ракета ихтирочиларидан ҳам муҳимроқ ҳақиқатни кашф қилади. Жаҳолат ва маърифатнинг тарқалиш тезлигини адашмай ўлчайди.

Рухшунослик инсон қалбини ниҳоятда нозик англашдир. Тоғай Мурод ҳикматларида ана шу теран рухшунослик, покиза бир ички кўз бор.

«Чин гаплар кўнгилда бўлади». Тоза кўнгили ҳақида бундан ошириб яна нима дейиш мумкин?

«Бўйдоқнинг ақли икки кўзида бўлади». **«Аслини билмай сўз демаслар, наслини билмай қиз бермаслар»**. **«Одам умидини йўқотиб тамом бўлади»**.

Тоғай Мурод ўғитлари, ҳикматлари икки дунё оралаб, бу ёлғончи дунё худудларидан-да чиқиб кетган.

«Асл инсоннинг баҳосини ўлим беради». **«Бу дунёга келдингми? Энди яша. Тишни тишга қўйиб яша. Муштни тугиб-туғиб яша! Чидаб-чидаб яша! Яшашни чидаганга чиқарган. Бу дунёда ўлиб бўлмайди!»**

ЎҚУВЧИЛАРДА МИЛЛАТЛАРАРО МУЛОҚОТ МАДАНИЯТИНИ ШАКЛЛАНТИРИШНИНГ ЎЗИГА ХОС ТАРКИБИЙ ҚИСМЛАРИ

Аннотация. Мақолада ўқувчиларда миллатлараро мулоқот маданиятини шакллантиришнинг педагогик-психологик хусусиятлари ҳақида сўз юритилган. Шунингдек, ўқувчиларда ушбу мулоқот кўникмаларини ривожлантиришнинг ўзига хос йўналиш ва механизмларига эътибор қаратилган.

Калим сўзлар: миллатлараро мулоқот, ёш авлод, миллийликни шакллантириш, ахлоқий сифатлар, мулоқотга тайёрлаш.

Annotation. The article is devoted to the problem of development of students' pedagogical-psychological features in the culture of interethnic communication. It also makes emphasis on the development of techniques and communication skills of students.

Key words: interethnic communication, the young generation, formation of nationality, moral features, preparing to communication.

Маълумки, педагогик жараён билан боғлиқ бўлган ҳар қандай масаланинг тадқиқ этилиши амалга оширилган назарий-эмпирик ёндашувларни чуқур таҳлил қилишни тақозо этади. Шу боис ушбу мақолада ўқувчиларда миллатлараро мулоқот маданиятини шакллантиришнинг педагогик-психологик хусусиятларини асослашга ҳаракат қиламиз. Чунки бугунги кунда миллатлараро мулоқот маданияти ижтимоий-педагогик нуқтаи назардан ниҳоятда муҳим бўлиб, ўқув-тарбия жараёнида бундай вазифани амалга ошириш учун масаланинг ўзига хос жиҳатларига эътибор қаратиш талаб этилади. Зеро, ўқувчиларда миллатлараро мулоқот кўникмасини тарбиялаш юртимиз тараққиёти ва унда яшовчи кишиларнинг эркин ҳаёт кечиришларида муҳим ўрин тутади.

Миллатлараро мулоқот инсон ҳаётининг барча жабҳаларида, жумладан, таълим жараёнида, ишлаб чиқариш, ижтимоий, иқтисодий, савдо ва маданий муносабатларда зарур ҳисобланади. Бу мулоқотнинг характери муайян мамлакатнинг тарихий ўтмиши, ижтимоий-иқтисодий ҳолати, иқтисодий ва маданий ҳаёти билан бевосита боғлиқ. Жамият аъзолари муайян вазиятларда ўзаро мулоқот қилишдан манфаатдордирлар. Шахслараро муносабатлар доирасида мазкур мулоқот кишиларнинг индивидуал сифатлари билан бирга намоён бўлади. Миллатлараро муносабатлар

ҳамкорликнинг турли доираларида халқлараро алоқалар даражаси билан ҳам бевосита боғлиқдир. Бу муайян жамият аъзоларининг миллий қарашлари, кайфиятлари, хулқ-атворлари, хатти-ҳаракатларида намоён бўлади. Миллатлараро тартиб-қоидалар ва йўналишлар шахснинг ижтимоийлашиши, унда муайян сифатларнинг ривожланиши натижасида таркиб топади. Бу сифатлар оила, таълим муассасалари, жамоада шаклланади. Унинг асосини қўшничилик ҳамда дўстона муносабатлар ташкил этади. Миллатлараро муносабатлар ўзида когнитив ҳолатлар, ҳиссий-баҳоловчи ва бошқарувчи қисмларни мужассамлаштиради.

Мазкур муносабатлар инсоний ҳамда географик умумийликка, халқларнинг ҳаёт тарзига хос бўлган турли-туманлик ва ўхшашликка асосланади. Халқлар орасидаги фарқлар бевосита психологик характерга эга. Чунки муайян миллатнинг ҳаёт тарзида муайян аниқ табиий муҳитга мослашиш, ижтимоий муносабатлар намоён бўлади. У инсоннинг муайян шароитдаги фаолияти маҳсули сифатида ифодаланади. Муайян миллатнинг ўзига хослиги унинг хулқ-атвори, тили, фаолияти, анъаналари, урф-одатлари, байрамлари ва турмушнинг бошқа маданий шаклларида ўз аксини топади. Буларнинг барчаси миллатлараро муносабатларнинг характерига таъсир кўрсатади. Ўқувчиларда миллатлараро мулоқот маданиятини шакллантиришнинг турли жиҳатлари

И.Новикова, Е.А.Кочетова, О.Н.Попова, В.Х.Абэлян, И.А.Дадов, И.В.Жуковский, З.Т.Гасанов, Т.Н.Бартеваннинг тадқиқот ишида ёритилган. Мутахассислар миллатлараро мулоқот маданиятини тажрибанинг ижтимоий жамланиши сифатида баҳолайдилар. Мазкур тажриба инсон ҳаётининг фаолиятининг турли жабҳасида ҳосил бўлади. Жумладан, моддий, маънавий, сиёсий ҳамда ўзаро муносабатларнинг бир қатор аниқ шаклларида вужудга келади. Миллатлараро маданият худди мана шу фаолиятлар жараёнида шаклланади ва намоён бўлади. Шахслараро миллий муносабатлар инсонларнинг хатти-ҳаракатлари, дунёқарашлари, ахлоқий сифатлари, хулқ-атвор кўринишлари, бошқа халқларга бўлган муносабатлари, бошқа миллат вакиллари билан алоқалари, меҳнат ва ижтимоий фаолиятлари, турмушлари, миллий қадриятларида ўз ифодасини топади.

Таълим жараёнида ўқувчиларда миллатлараро мулоқот кўникмаларини шакллантириш муаммосини ҳал қилишда қуйидаги бир қатор вазифаларни бажариш тақозо этилади:

– ўқувчиларда турли миллат вакилларига ҳурмат туйғусини шакллантириш;

– ўқувчиларда бошқа миллат вакиллари билан тиллари, ижтимоий қадриятларига нисбатан эҳтиёткорона маданий муносабат-

да бўлиш тажрибасини таркиб топтириш;

– ўқувчиларда умуминсоний ахлоқий қадриятларни ўзлаштириш, миллатчилик ва шовинизм билан келишмаслик майлларини ҳосил қилиш;

– ўқувчиларда атрофдагиларнинг диний қадриятларига сабрли муносабатда бўлиш кўникмаларини қарор топтириш кабилар.

Мавжуд манбаларда ўқувчиларнинг ёш хусусиятлари, ўқув фанларининг имкониятларини ҳисобга олган ҳолда миллатлараро мулоқот кўникмаларини шакллантириш масаласи етарлича ёритиб берилмаган. Шунинг учун ҳам ўқувчиларни миллатлараро мулоқотга тайёрлаш жараёни самарадорлигини таъминлашда чуқур ўйланган назарий ёндашув ва ишланмалар яратиш талаб этилмоқда.

Бағрикенгликка асосланган миллатлараро муносабатлар тушунчаси ва ўқувчиларни шундай муносабатларга тайёрлаш масаласи аксарият мутахассисларнинг эътиборини жалб қилган. М.Б.Мустафаев, О.Н.Ибодуллаева, Г.Акрамова, А.Г.Асмолов, В.В.Давыдов, В.С.Библер, В.И.Слободчиков, А.А.Бодалев, Л.С.Выготский, В.П.Зинченко, М.Мид, А.А.Леонтьев, И.И.Халеева, А.Маслоу, Р.Хенвининг тадқиқ иши шулар жумласидандир.

Юқорида номлари тилга олинган олимларнинг илгари сурган қарашларида диалогга асосланган ёндашувлар очиқлик ғоясига таянган ҳолда халқлар орасидаги маданий хилма-хилликни асрашга йўналтирилган ҳаракатлар, маданий ранг-баранглик, мулоқот, миллатлараро ҳамкорликни ўзаро бойитиш, тенг ҳуқуқлилика амал қилиш устувор ўрин тутди. Масалан, таниқли мутахассис В.С.Библер миллатлараро муносабатларни ривожлантиришда таълим мазмунидаги ўзгаришларни маданият ғояси билан бойитиш асосида амалга ошириш керак, деб ҳисоблайди. Чунки маданиятлар

диалоги тамойилига таяниш бир қатор қуйидаги ҳолатларни тақозо этади:

1. Ўқимишли шахс ғоясидан маданиятли шахс ғоясига ўтиш.

2. Умумий фикрни аниқлашда диалогга киришиш кўникмасини ҳар томонлама пухта ўзлаштириш.

М.Куронов, З.Қодирова, Г.Наврўзова, Р.Ҳ.Муртазаева, Р.М.Медетова ва А.Г. Асмолов миллатлараро муносабатлар маданиятининг шаклланишини таҳлил қила туриб, халқларнинг тарихий ривожланиши жараёнида бағрикенглик барқарорлигининг асосий меъёри эканлигини таъкидлайди.

Маълумки, таълим ҳар бир инсоннинг олами идрок этишига кўмаклашувчи муҳим омилдир. Таълим ёрдамида шахс ижтимоий, маданий, иқтисодий, сиёсий муносабатларга киришади, ўзининг сиёсий, маданий даражасини бойитиш имкониятига эга бўлади. Бундай ёндашувнинг моҳияти шахс маданий саводхонлигининг ривожланишида намоён бўлади. Бу эса таълим натижасини ўлчовчи воситалардан бири бўлиб, бунда маданий саводхонлигининг қуйидаги йўналиш ва механизмларига асосланиш талаб этилади:

– борлиққа нисбатан қатъий нуқтаи назарнинг шаклланиши;

– олами бир хилда идрок этиш имконсизлигини англаш;

– бошқа халқларнинг маданиятини тушуниш ва ҳурмат билан ёндашиш;

– танлов имконияти мавжудлигини англаш кабилар.

Ўқувчиларда миллатлараро мулоқот маданиятини шакллантириш бошқа халқлар маданиятини интеллектуал жиҳатдан тушуниш асосида амалга ошириш керак. Шундагина ўқувчилар бошқа миллат вакиллари маданиятининг ўзига хос ички жиҳатларини тушуниш имкониятига эга бўлишади.

Ўқувчилар бошқа миллат вакиллари ахлоқий қарашлари, урф-одатларини ички жиҳатдан қабул қилиши ва уни ўз ҳаётининг таркибий қисмига айлантира оли-

ши лозим. Бунинг учун миллатлараро мулоқот маданиятига эга бўлишнинг ўзига хос таркибий қисмларини аниқлаш талаб этилади. Улар қуйидагилардир:

– муайян халқ маданиятини ўзида мужассамлаштирган мулоқот услубини қабул қилиш;

– бошқа халқлар тилини инсон тафаккурининг ўзига хослиги ва уни мавжудлик шакли сифатида идрок этиш;

– бошқа халқларнинг ахлоқи, урф-одатлари, анъаналари, маросимларини табиий тарзда қабул қила олиш;

– муҳим қадриятли йўналишларнинг ўзига хос жиҳатларини қабул қилиш;

– бошқа халқлар менталитети ва миллий характерининг ўзига хос жиҳатларини қабул қила олиш кабилар.

Ўқувчиларда миллатлараро мулоқот маданиятини шакллантиришга йўналтирилган ишларни таҳлил қилиш натижасида биз мазкур ҳодисани қуйидагича таърифлашга ҳаракат қилдик. Демак, миллатлараро мулоқот маданияти тушунчаси деганда кўп билим ва қатъий ишончнинг уйғунлашган мажмуи тушунилади. Бунда шахсларнинг хатти-ҳаракатлари, ҳолатлари ўзаро мувофиқ келиши керак. Шу асосда шахслараро очиқ мулоқот, ҳамкорлик ва турли-туман алоқалар вужудга келади. Турли миллатларнинг ўзаро бир-бирини тушунишлари асосида жамиятда бағрикенглик ва ҳамкорлик муҳити пайдо бўлади.

Ҳулоса қилиб, шуни айтиш мумкинки, ўқувчиларда миллатлараро мулоқот маданиятини шакллантириш уларда бошқа миллат вакиллари маданиятининг ўзига хос хусусиятларини идрок этиш лаёқатларини ривожлантириб, ҳамкорлик, бирдамлик ва бошқа миллатлар маданиятига ҳурмат ҳиссини қарор топтиради.

Ҳабиба ЮСУПОВА,
Ўзбекистон Педагогика фанлари
илмий текшириш институти
катта илмий ходим-изланувчиси

Фойдаланилган адабиётлар рўйхати

1. Г.Р. Акрамова. Бошланғич синф ўқувчиларида толерантлик тушунчаларини шакллантиришнинг дидактик асослари. Пед. фан. номз. дисс. Т., 2007, 139-бет.
2. А.Г. Асмолов. Мы обречены на толерантность / А.Г. Асмолов // Семья и школа. 2001, №11–12. С.32–35.
3. В.С. Библер. Две культуры. Диалог культур (опыт определения) // Вопросы философии. 1989. № 6. С. 31–42.
4. М.О. Куранов. Культура межнационального общения / М. Куранов // Педагогика, 1992. №7–8. С.41–44.

АХЛОҚШУНОСЛИККА ОИД ЛЕКСЕМАЛАРНИНГ ТАРИХИЙ ИЛДИЗЛАРИ

Аннотация. Маълумки, туркий халқлар тараққиётида ахлоқий қарашлар муҳим ўрин тутади. Бу жиҳат туркий халқларнинг мўътабар манбалари ҳисобланган «Девону луғотит-турк», «Аттуҳфатуз закияту фил луғотит туркия» каби асарлардан ўрин олган салмоқли сўзлардан ҳам кўришиб туради. Мақола муаллифи ахлоқшуносликка оид лексемаларнинг тарихий илдизларини аниқлашда юқоридаги манбалардан келиб чиқиб фикр юритади.

Калим сўзлар: ахлоқшунослик, қўлғезма, лексема, архаик фонд.

Ахлоқ ва одобга оид лексиканинг ривожини турли тилларга оид лексемаларни ўзлаштириш, ўз ва ўзлашма сўз қатламлари рақобати ва кураши остида кечган. Бу жараён халқнинг маънавий-мафкуравий, иқтисодий-ижтимоий қарашлари билан ҳам боғлиқ, албатта. Масалан, туркий халқлар, шу жумладан, ўзбек халқининг ахлоқ ва одобга оид тушунча ва тасаввурини баҳолашда барча тарихий даврларга бирдек ёндашиб бўлмади. Кишиларнинг ахлоқий қарашларига реал ва афсонавий, мифологик, диний-мафкуравий қарашлар, кишилар яшаётган даврда юзага келган турли этиқодлилиқ таъсир қилиб турган. Ахлоқ-одоб ҳақидаги тушунча ва қарашларнинг ўзгариши мазкур тушунчаларни ифода этадиган сўзлар таркибида ҳам муайян ўзгаришларни юзага келтирди.

Қадимий туркий қўлғезмаларни кузатиш туркий халқларда ахлоқий қарашларнинг муҳим бўлганлигини кўрсатади. Буни мазкур битиклар тилида учрайдиган ахлоқ-одобга оид лексемаларнинг мавжудлигидан ҳам билса бўлади. Масалан, Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асарида 228 дан ортиқ ахлоқ ва одобга оид лексемалар мавжуд.¹ А.К.Боровков нашрга тайёрлаган «Лексика среднеазиатского тefsира XII–XIII вв»² асарида ҳам шундай сўзлар 74 тани, С.Муталлибов нашрга тайёрлаган «Аттуҳфатуз закияту фил луғатит туркия» асарида³ 46 та, Қ.Каримов тузган «Қадимий туркий тил луғати»⁴ (X–XII асрлар) луғатида 67 та сўз борлиги маълум бўлди.

Араблар Марказий Осиёга (Турон ўлкаси) келгунга қадар туркий халқлар лексикасида соф туркий бўлган қазыған – ўжар, қайсар, бебош (18-бет), эрмәгу – ялқов (18-бет), айбат – ҳақорат, дашном (53-бет), алдын – тубан, паст (61-

бет), алиғ – ёмон, ярамас, арбуз – нодон, бераҳм (86-бет), арығ – тоза, пок (92-бет), арқуқ – қайсар, ўжар (101-бет), ашғақ – юмшоқ, мулойим (133-бет) ва бошқа лексемалар мавжуд бўлган. Бу каби лексемалар «Қадимий туркий тил луғати»да салмоқли миқдорни ташкил этади.

Туркий лексика энг кўп акс этган манба бу Маҳмуд Кошғарийнинг «Девону луғотит-турк» асаридир. Мазкур асардаги ахлоқ-одобга оид лексемаларни шартли равишда инсоннинг ижобий фазилатларини ва салбий хусусиятларини англатувчи икки гуруҳга ажратиш мумкин. Масалан, ижобий фазилатларни англатадиган сўзларга адашлиқ – дўстлик, содиқлик, самимийлик (I, 165-бет), алчак – юмшоқ табиатли, ювош, нозик, заиф (I, 126-бет); ариғлик – тозалик, поклик (I, 166-бет), ақ – сахий, қўли очиқ (I, 116-бет), биләә – оқил, ақлли, билимли (III, 173-бет) отуклуғе – ҳожатманд киши (I, 168-бет) кабиларни; кишининг салбий хулқли эканини ифодалайдиган лексемаларга эса а.л – хийла, фириб, тадбир (I, 110-бет), шизәди – тухмат қилди (I, 273-бет), экәклик – юзсизлик, бузуқлик (I, 168-бет), әндик – бераҳм, ҳовлиқма (I, 130-бет), эрмәгу – эринчоқ, ялқов (I, 156-бет), эссиз – юзсиз, уятсиз (I, 160-бет), юб-жаб (чуб-чаб) – тубан, паст (I, 309-бет), мунған – эзма, сергап (I, 412-бет) ва бошқаларни киритиш мумкин.⁵

Ҳозирда ахлоқ-одобга оид мазкур лексемаларнинг асосий қисми истеъмолдан чиқиб, архаик фондга айланган. Уларнинг ўрнини ўзбек тилига ўзлашган арабча ва форсча сўзлар ёки улардан ясалган сўзлар эгаллаган. Масалан; қут (I, 311-бет) – бахт, давлат, қолдаш (I, 429-бет); қив – бахт, давлат (I, 320-бет), узумлук – бахиллик (I, 166-бет) // уят, ҳаё; узуг (I, 94-бет) – хушёр, шујин эр (III, 183-бет) – ба-

хил, пасткаш, умидар (I, 430-бет) – бўҳтон, тухмат; табизлик (I, 464-бет) – ҳасад; сағ (III, 167-бет) – ақл; отуклуғе (I, 168-бет) – ҳожатманд киши; қундил (I, 396-бет) – паст, разил; (I, 424-бет); јуфқаланді (III, 220-бет) – шафқатсиз, мурувватсиз одам; бауғум (I, 421-бет) – шогирд; бәлінчі (III, 381-бет) – дўстлик, содиқлик, самимийлик ва бошқалар.

«Девону луғотит-турк»ни кузатар эканмиз, баъзан ахлоқ-одобга оид битта тушунча бир неча лексемалар билан ифодаланганини кўраимиз. Бу, бизнингча, Маҳмуд Кошғарий турли ҳудудий шевалардан тўплаган материалларнинг хусусияти билан боғлиқ бўлса керак. Бунга кўра, ахлоқ-одобга оид битта тушунча турли диалектларда фарқли равишда номланганининг натижаси бўлиши мумкин. Маҳмуд Кошғарий «ахлоқ, одоб» тушунчасининг туркий тилда «эрдәм» деб аталишини келтиради ва бу сўз «одоб, ахлоқ, тарбия» ва «фазилат» маъноларини ифодалаган. «Девону луғотит-турк»да икки жойда Эрдәм баші тил (Одобнинг боши тил) дейилган ҳикматли сўз учрайди («Девону луғотит-турк», I, 138-бет; I, 323-бет). Бу ҳикматли иборанинг мақол ҳолига келиб қолгани, унинг туркий халқлар орасида қадимдан, анча аввал мавжуд бўлганидан дарак беради.

Мана шу каби ахлоқ-одобга оид қимматли фикрлар «Девону луғотит-турк»да кўп учрайди. Булар ушбу асар асосида тузилган индекс-луғатда батафсил келтирилган бўлиб, бу ҳикматли сўзларнинг аксарияти инсон хулқининг турли қирраларига мансубдир. Масалан, ватанпарварлик, меҳнатсеварлик, меҳмондўстлик, вафодорлик, ростгўйлик, мунофиқлик, камтарлик ва мақтанчоқлик, адолат ва адолатсизлик, сахийлик ва хасислик кабилар. Келтирилган тушун-

чаларни ифодалайдиган лексемалар туркий халқларнинг киши тарбиясига алоҳида этибор берганлигини кўрсатади. Натижада, туркий лексикада ахлоқ-одобга оид бутун бир луғавий фонд юзага келган.

Ўтмиш аждодларимиз яратган ахлоқ-одоб қоидалари ва меъёрларига оид тушунчалар номи «Аттуҳфатуз закияту фил луғатит туркия» луғатида, шунингдек, А.К.Боровков тузган XII–XIII асрларга мансуб «Урта аср тафаккури, тафсири лексикаси» луғатида учрайди. Аммо бу луғатларга кирган ахлоқ-одоб лексикаси қадимий туркий тил ва «Девону луғотит-турк»даги ана шундай сўзлардан фарқланади.

Масалан, «Тафсир» лексикасининг асосий қисмини қадимий туркий лексемалар ташкил қилсада, унда араб ва форс тилларининг таъсири кўриниб туради. Бу «Тафсир» лексикасида бир қатор арабча ва форсча лексемаларнинг мавжудлигида ҳам кўринади: *сабр, салом, хайр (эҳсон); хусумат, ҳасанат, шум* кабилар.

Мазкур луғатда берилган ахлоқ-одоб тушунчаларига оид туркий лексемаларнинг аксарияти бошқа луғатларда ҳам худди шундай маънода учрайди: *ару* – тоза, пок (171-бет), *эрдан* – одоб, адабли (177-бет), *жалганчи* (197-бет), *жавуз* – душман (204-бет) ва бошқалар. Аммо бу луғатда баъзи ўзига хос салбий бўёққа эга лексемалар ҳам мавжуд: *яншақ* – бакироқ, шанқи (198-бет), *јзган* – очкўз (200-бет), *қоғи* – чақимчи (227-бет), *монг* – бераҳм (234-бет), *синғак* – номус (245-бет), *тарт тин* – совуқ нафас (258-бет), *шақти* – чақимчилик, ифвогарлик. Луғатнинг қипчоқ тили (лаҳжаси)га оид луғат деб номланишига қарамай, юқоридаги лексемалар ҳозирда қипчоқ диалектикасига мансуб аҳоли тилида қўлланилмайди.

Юқорида таҳлил қилинган асарлар, улар асосида тузилган луғатлар ахлоқ-одобга оид лексиканинг қадимий илдизларини бу соҳада туркий халқлар ахлоқ-одоб қоидалари, меъёрлари, панду насиҳатларининг хусу-

сиятларини белгилашда мислсиз манбадир. Аммо XIV–XV асрларда ва ундан кейинги даврларда асарларнинг араб ва форс тилида битилиши бу манбадларга халал берди. Шу маънода қуйидаги фикр ҳаққонийдир: «Таассуф билан қайд этиш лозимки, ўрганилаётган даврга тааллуқли кўпгина расмий ҳужжатлар, асосан, форс-тожик тилида битилганлиги сабабли амалий тил лексикаси хусусида батафсил мулоҳаза билдириш борасида маълум қийинчиликлар юзага чиқади. Шунга қарамай, баъзи бир хон ёрлиқлари мавжуд мушкулни бироз бўлса-да, енгиллаштириш учун хизмат қилади».⁶

Ўзбек тили тарихий лексикаси ривожини тадқиқ қилувчилар XIV асрнинг иккинчи ярми XV аср бошларида расмий тил вазифасининг кенгайиши: «мазкур давр адабий тилига халқ тилига оид сўзлар шиддат билан кириши билан боғлиқ» деб ёзадилар (23-бет). Бу ўша адабий тилнинг ўз ички имкониётларига таянган ҳолда ривожланиш йўлига ўтганлигини кўрсатади. Аммо бу даврда иккинчи бир ҳолат ҳам ўз таъсирини кучайтириб борган. Бу араб ва форс тилларининг ўзбек тилига босим ўтказишида намоеъ бўлади. Шу сабабли ўзбек тилининг тарихий ривожланиш хусусиятларини тадқиқ қилиш уни икки катта гуруҳга бўлиб ўрганиш тўғри эканини кўрсатади: 1) қадимий (исломгача бўлган) давр, бу гуруҳ ўзлашмалар санскрит ва хитойча унсурларга хос; 2) нисбатан янги (исломдан кейинги ва мўғуллар истилоси даври), мазкур гуруҳда арабча, форс-тожикча ва мўғулча ўзлашмалар ўрин олади» (29-бет).

Аммо анъанани араб, форс-тожик тилининг ўзбек тилига таъсири бузди, ўзгартирди. Бу XIV аср охири ва XV аср бошида юз берди. Натижада, ахлоқ, одоб тушунчаларини ифода этадиган кўпгина туркий сўз ва иборалар, аввало, араб тили сўзлари билан, қолаверса, форс-тожикча сўзлари билан алмашди: «XIV аср иккинчи ярми XV аср бошида чет сўзларни ўзлаштириш характерли ҳодисага айланган. Ўзлашмалар маъмурий бошқарув, ҳарбий, илмий, маиший ва бошқа

соҳалар таркибини кенгайтирган. Ушбу вақтдан бошлаб ўзлашмалар муайян соҳада долзарблилиги туфайли эски ўзбек адабий тили сўз фондидан муносиб ўрин эгаллашга муваффақ бўлди. Бу даврда эски туркий тилларнинг сўнгги тараққиёт босқичида (XIII–XIV) бўлгани каби ўзлашмаларнинг эски ўзбек адабий тилига интенсив кириб келишида форс-тожик тилидан қилинган таржималар муҳим аҳамият касб этди» (60-бет). Бунга «Алишер Навоий асарлари тилининг изоҳли луғати» сўзлигида кирган ахлоқ-одоб сўзлари мисол бўла олади: *аблаҳ* – нодон, калтабин, ахлоқсиз (I, 23-бет); *аброр* – яхши ахлоқ-одобилар, софдиллар (I, 26-бет); *адиб* – тарбиячи, мураббий (I, 39-бет), *адл* – адолат, адиллик, тўғрилиқ (I, 39-бет), *адоват* – душманлик (I, 43-бет); *акмал* – энг комил (I, 72-бет), *акрам* – энг сахий, ўта ҳимматли (I, 73-бет); *аноният* – худбинлик, такаббурлик (I, 102-бет) ва бошқалар.

Мазкур лексемаларнинг аксариятини арабча ва форс-тожикча ўзлашмалар, шунингдек, улар асосида ясалган ўзбекча сўзлар ташкил қилади. Чунончи, а) арабча ўзлашмаларга *сахий, жоҳил, нодон, нозикфаҳм, зариф, ор, комил* кабилар; б) форс-тожикча ўзлашмаларга *меҳрибон, мард, пок, санг* ва бошқалар киради.

Навоий асарлари тилида учрайдиган ахлоқ-одоб лексикаси орасида анъанавий қўлланишда бўлган туркий сўзлар ҳам учрайди. Масалан, *оч (очкўзлик); биллик, биликлик*, (I, 291-бет); *енгиллик* (I, 524-бет) кабилар.

Ҳозирда истеъмолдан чиққан ахлоқ-одобга оид лексемаларни бугунги ўзбек тилига тамоман ёт деб бўлмайди. Уларнинг баъзилари тарихий мавзуларга бағишланган тадқиқотларда, диний мавзудаги нутқларда, шунингдек, тарихий мавзуда ёзилган асарларда учраб туради. Аммо бу ўзбек адабий тили лексик меъёрини белгилай олмайди.

Музайям ФАРМОНОВА,
Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги Тил ва адабиёт институти кичик илмий ходими

¹М. Кошғарий. Девону луғотит-турк (индекс). Т.: ЎЗР ФА нашриёти.

²А.К. Боровков. Лексика среднеазиатского тefsира XII–XIII вв. Москва: ИВЛ, 1963.

³С. Муталлибов. Аттуҳфатуз закияту фил луғатит туркия. Т.: Фан, 1968.

⁴Қ. Каримов. Қадимий туркий тил луғати (X–XII асрлар). Т.: Mumtoz soʻz, 2009. 148-бет. (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган.)

⁵М. Кошғарий. Девону луғотит-турк (индекс). Т.: ЎЗР ФА. (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган.)

⁶Ҳ. Дадабаев, З.Ҳамидов. Ўзбек адабий тили лексикаси тарихи. Т.: Фан, 2007. 21-бет. (Кейинги мисоллар ҳам шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган.)

ЎЗБЕК ТИЛИДАГИ МАТНЛАРДА ШАХС РУҲИЙ ҲОЛАТИНИНГ ИФОДАЛАНИШИ

Аннотация. Мақола тилшуносликда янги ривожланиб келаётган соҳаси бўлган психолингвистикадаги матн ва унинг яратилиш масаласига бағишланган. Муаллиф матн яратилишида руҳий омилларнинг ўрнини белгилашда ўзбек материалларига таянади.

Калит сўзлар: матн, персонаж, руҳий ҳолат, оҳанг, ассоциатив сўзлар.

Annotation. The article is dedicated to one of the developing fields of linguistics – psycholinguistic texts and the problems of their creation. While creating texts the author emphasizes on spiritual factors of personages on the base of Uzbek materials.

Key words: text, personage, spiritual state, harmony, associative words.

Бадий матнни лингво-позтик жиҳатдан тадқиқ этган М.Йўлдошев ўз илмий ишида проф. Н.Маҳмудовнинг қуйидаги фикрларига эътибор қаратади: «Тилни фақат ва фақат кишилар ўртасидаги алоқа воситаси сифатида талқин этиш инсоннинг табиий тилини, бу мураккаб ва муҳташам ҳодисани, энг ками, жўнлаштиришдан, аниқ бир миллий қиёфа ёки миллий руҳий заминдан мосуво бўлган сунъий тилга (масалан, эсперанто каби) тенглаштиришдан, йўл ҳаракатини тартибга солиш мақсадида яратилган шартли «тил»га бараварлаштиришдан бошқа нарса эмас... Ҳолбуки, одамлар тил воситасида туйғу ва кечинмалари, қувонч ва қайғуларни, ҳайрат ва ҳайронликларни, қалбдаги ҳузурлари каби хилма-хил сезгиларни ҳам ифодалайдиларки, булар ҳаммиша ҳам соф коммуникатив мақсадларни кўзда тутмайди».¹

Ҳақиқатан, тил инсоний ҳистуйғуларни ифодалашнинг энг самарали усулларида биридир. У шундай хусусиятга эга бўлганлиги учун ҳам ўқувчининг туйғуларини «бошқара олади» – унинг қалбида турли кечинмалар, ҳиссиётларни пайдо қилади.

Хусусан, бадий матн «Инсонни руҳан тўлқинлантириш, йиғлатиш, кулдириш, хаёлот оламига етаклаш, ўйга чўмдириш, эстетик тафаккурини шакллантириш, воқеа-ҳодисаларга теран, бошқача назар билан боқишга ўргатиш каби кўплаб имкониятларни ўзида мужассам қилган бўлади».²

Бадий матннинг айна шу хусусиятини тадқиқ этган рус тилшуноси В.П.Белянин ўз китобларидан бирида Виготскийнинг «Ҳамма жой-

да – фонетикада, морфологияда, лексика ва семантикада, ҳатто ритмика, вазн ва мусиқада – грамматик ва шаклий категориялар ортида психологик омиллар яширинган!» – деган фикрини келтириб ўтади.

Психолингвистиканинг вазифаларидан бири тил бирликлари ортида яширинган психологик омилларни матннинг лингвистик хусусиятлари билан уйғунликда ўрганишдан иборатдир.

Психологияга доир адабиётларда инсон эмоцияси аффе́кт (кучли, лекин қисқа муддатли эмоционал реакциялар), ҳиссиёт (узок ва турғун эмоционал муносабат), кайфият ва стресс (кучли руҳий зарба) каби турларга бўлиб ўрганилади.³ Табиийки, бадий адабиёт бу эмоцияларнинг барча турларини ифодалаш имконига эга.

Психолингвистикада ўзига хос йўналиш яратган В.П.Белянин ўзининг «Основы психолингвистической диагностики (модели мира в литературе)» номли китобида матнни психолингвистик таҳлил қилиб, матнда ифодаланган эмоция турларига кўра уларни 6 турга ажратади: 1) ёруғ матнлар; 2) қоронғи матнлар; 3) қайғули матнлар; 4) кувнок матнлар; 5) чиройли матнлар; 6) мураккаб матнлар⁴. Унинг «Психологическое литературоведение» (Москва, 2006) номли китобида бу фикрлар янада чуқурлаштирилиб, бадий матнлар психиатрик адабиётшунослик номи янги йўналиш нуқтаи назаридан таҳлил қилинган.

В.П.Белянин юқоридаги матн турлари таҳлилида инсоннинг қандай ҳиссиётлари доминантлик қилганлигини психолог сифатида аниқлаш баробарида улар-

да қандай лингвистик бирликлар қўлланганлигига ҳам эътиборини қаратади.

Юқорида қайд этганимиздек, В.П.Белянин бадий асарнинг психолингвистик таҳлилига бағишланган асарида⁵ эмоционал-мазмуний доминанта бадий матн яратилишида асосий уюштирувчилик вазифасини бажариши ҳақидаги фикрни илгари сурди. Унинг қарашича, эмоционал-мазмуний доминанта «матн яратилиши ядроси сифатида бадий матннинг мазмуни, тузилиши, синтаксиси, услуби ва лексик танловини белгилаб беради»⁶. В.П.Белянин *эмоционал-мазмуний доминанта* терминини қуйидагича изоҳлайди: «Эмоционал-мазмуний доминанта – муайян шахс типи учун характерли бўлган ҳамда олам манзараси ва матнни метафоралаштириш ва вербаллаштириш учун психик асос бўлиб хизмат қиладиган когнитив ва эмотив эталонлар тизимидир»⁷. Шу ўринда *доминанта* сўзининг психологик талқинини келтириб ўтишни жоиз деб биламиз. Доминанта – (лот. *dominans* – ҳукмронлик қилувчи) марказий асаб тизимида вақтинча ҳукмронлик қилувчи рефлектор тизим бўлиб, бошқа рефлектор тизимларнинг тормозланиши натижасида организмни муайян фаолиятга йўналтирадиган яширин тайёргарликни яратувчи жараён ҳисобланади⁸. В.П.Белянин эмоционал-мазмуний доминанта ҳақидаги қарашиде матнда ифодаланган муайян вазиятни шахс акцентуацияси билан боғлайди.⁹

Ўзбек бадий прозасида ҳам инсоний ҳиссиётлар ифодаси берилган микроматнлар кўплаб учрайди. Биз мазкур мақолада Белянин изи-

дан бориб, турли ҳиссиётларнинг ифодаланишида қандай тил бирликлари актуаллашишини таҳлил этишга уриниб кўрамиз.

Аввало, айтиш лозимки, ҳиссиёт ифодаси берилган микро-матнлар бадий асарларда турли ҳолатлар воситасида юзага келтирилади. Улардан асосийлари, бизнингча, қуйидагилардан иборат:

1. Асар персонажининг кечин-малари унинг нутқидан англашилади:

Наҳот, Сиз ёки Сизга нисбатан кўнглимда туғилган телба муҳаббат фақат ва фақат ўзимнинг устимдан кулиш учун яралган бўлса?! Бирон кимсага лом-лим деб оғиз очолмайман, аччиқ-аччиқ куламан, холос. Соғинчнинг зўридан эзилиб-кичрайиб, ҳолсизланиб қолган лаҳзаларда – бедор тунлар юрак дуқуридан ўзга ҳамроҳ тополмай аламдан аввал ўзимга маломат тошларини ёғдираман, сўнг Сизни айблашга ўтаман. Айблайман... ардоқлайман... соғинаман... Ўзимни зўрлаб бўлса-да, Сизни эсламасликка, исмингизу суратингизни хотирамда тикламасликка уринаман ва ҳарчанд уринганим сари... Сизни аввалгидан кўра қаттиқроқ яхши кўриб қоламан, аввалгидан кўпроқ ва тезроқ соғинаман, Сизга аталган қайноқ эҳтиросларимни аввалгидан кўра ёниб-тошиб изҳор этиш эҳтиёжи ортиб боради... (Х.Дўстмуҳаммад. «Ҳижроним мингдир менинг» қиссаси)

2. Персонажнинг руҳий ҳолати асар муаллифи нутқи воситасида берилади. Бунда муаллиф қуйидаги усуллардан фойдаланади: а) персонажнинг руҳий ҳолатини бевосита баён қилади:

Эшикдан қоқиниб-суриниб Салоҳиддин заргар кирди ва уйдан чиқаётган табибга тўқнашиб йиқилиб тушди. Табиб уни ўрнидан турғизмоқчи бўлган эди, чол унинг қўлини силтаб ташлаб, ўқсиб йиғлаганича ўзини мурда устига ташлади:

– Бўстонимнинг гули! Очилмай сўнган ғунчам! Сен ўлгунча мен ўлсам бўлмасму? Қари қўйдаи маъратиб, қари бувангани кимга ташлаб кетмишсен, қўзичоғим?... Инонган фарзандим сен эдинг! Энди бу давлат, бу хонумоним кимга қолур, олтиним? Кимга?..

Муштдеккина бўлиб қолган заргарнинг гўдакларча фарёди Али Қушчини титратиб юборди. Кўзида ғилт-ғилт ёш, у деворга суюнганча гаранесиб турарди (О.Ёкубов. «Улуғбек хазинаси» романи);

б) персонажнинг жисмоний хатти-ҳаракатларини тасвирлаш орқали унинг руҳий ҳолатига ишора қилади:

Шифтдаги олтин қандилга терилган ўнларча шамлар шуъласида шаҳзоданинг сўник юзи гўё ганчдан ясалган ниқобдай совуқ туюлар, чуқур ботган кўзлари бежо чарақлар, қўш-қўш тилла узук тақилган ингичка қорамтир бармоқлари асабий титрарди (О.Ёкубов. «Улуғбек хазинаси» романи);

в) табиат тасвири орқали персонажнинг руҳий ҳолатига ишора қилади:

Куз тонги салқин ва хушхаво бўлади; энди қуёшнинг тафти тонгги қировларнигина эритишга зўрға етади; субҳисодиқданоқ бу ерларни ташлаб кетаётган қушларнинг сайроғи, қийқириқлари қулоққа чалинади; узоқ-узоқлардаги тоғларга лангар ташлаган аёз қўшинлари ҳали қуёш кезиб юрган чўлларга ва пахтазорларга тажовузкор назар ташлайди, саҳар пайтлари эса кучи ва истеҳкомини билиб олмоқчи каби бу ерларга туманлар жосусона сирғалиб киради, қуёш чиқши билан яна тоғлар орасига яширинади. Куз тонгида юрагинда пахтазор каби сирли ва хатарли нимадир уйғонади, лекин у туйғунинг отини сен ҳеч қачон тополмайсан, зотан, бу туйғунинг оти ҳам бўлмайди (Н.Эшонқул. «Момоқўшиқ» қиссаси).

Инсоннинг руҳий ҳолати акс этган микро-матнлар шуни кўрсатадики, уларнинг синтактиктик структур тузилиши ҳамда матн яратиш учун лозим бўлган номинатив бирликлар қандай бўлишини айнан матнда ифодаланаётган ҳиссиётнинг характери белгилаб беради – матн тузувчи шу ҳиссиётга мос келувчи сўзлар, жумлалар ва оҳангдан фойдаланишга ҳаракат қилади. Бу, В.П.Белянин таъкидлаганидек, матннинг муҳим психолингвистик хусусиятларидан биридир.

Бадий асарларни кузатиш на-тижасида айтиш мумкинки, оҳанг инсоннинг аффектив ҳолатини тасвирлашда энг актуал бирлик сифатида намоён бўлади. Қуйидаги микро-матнларга эътибор беринг:

Икромжон ҳамон унинг дуч келган жойига мушт соларди. У муштларди-ю, аллақандай хунук овоз билан бақирарди:

– Онанг қандоқ хотин эди! Қандоқ хотин эди! Номард! Она қабрга қўйилаётганда кўриб туриб ёнига боролмаган, оқпадар! Ўз қўли билан тупроққа қўйишдан қочган, ярамас! Онанг қандоқ хотин эди-я! Сен жувонмаргага қандоқ меҳр қўйган эди-я! Сен уни ўлдирдинг! Ўзинг ўлдириб, яна ўзинг уни тупроққа қўйганларини томоша қилдингми? Ифлос! (С.Аҳмад. «Уфқ» романи)

– Сизларга менадан нима керак ўзи?! – У Муҳиддин Жабборовичга нақ бостириб боргудек ваҳожатда эди. – Нима керак?! Мана шу пахта нави керакми? Олинлар! Олинлар! Мени тинч қўйинлар! Сизлар топансизлар бу нави. Сизлар яратгансизлар! Олинлар! Ушоғиям керакмас менга! Фақат мени тинч қўйинлар!

Кабинет диққинафас бўлса-да, бутун хона бир танага айлангандек ҳамманинг қулоғи динг эди. Фақат Азизнинг овози жаранларди:

– Лекин битта ҳақиқатни гапириб оламан. Уни бу ердаги ўтирганларнинг кўпи билади, аммо айтмайди. Мен ҳам айтмай-айтмай, шунча чидадим. Энди айтаман! Энди кўрқмайман! – Азизнинг чиндан ҳам жазаваси тугиб кетганди. – Ўшанда сиз, муҳтарам академик, мана нима дегансиз! Аспирантлигимдаёқ «бу тажрибага овора бўлма... бошни оғритма...» – дегансиз. Бу ишимни сароб дегансиз. Эсингиздами? Яқин-яқингачаям мени хом хаёл, довдир деб калака қилгансиз! Чидадим. Мана, Шорасул тирик, зиёфатида теккизиб айтган гапларингиз-чи?! Анови муҳокама пайтида-чи? «Одам ҳаётда минг хил адашиши мумкин... Тўғри йўл эса – битта», деб бутун умримни бағишлаган мавзудан чалғитган вақтларингизни, наҳотки, унутдингиз?! Ахир, қайси лафзингизга ишонай?! Энди қарасангиз,

бошқача чиқиб қоптими? Қўй ним-талагандай, дастёрларингизга, гумашталарингизга тақсимлаб беряпсиз?! Нуқул юқори идораларни ўртага соласиз?! Қани, айтингчи, мард бўлсангиз кўпчиликнинг ичида, кимга борибман, ахир? Кимга нолибман? ... Сиз шунчаликка бордингизми, бўлди, тўйдим! Кечдим шу ишдан! Сизларга сийлов! Фақат мени тинч қўйинглар!

Азиз у ёғига ўзини тўхта-толмай, йиғлаб юборди ва шарт бурилиб, ташқарига чиқиб кетди (У.Усмонов. «Гирдоб» романи).

Матнда психологик ҳолатларни ифодалашда ассоциатив сўзлар ҳам муҳим ўрин эгаллайди. Бундай сўзлар матнда ўзига хос ассоциатив майдон ҳосил қилиб, матн ўқувчисининг руҳиятида ҳам муайян ҳолатни юзага келтиради. Бундай ҳолатнинг юзага келишига матнда қўлланган, психологик жиҳатдан ўзаро алоқадор бўлган сўзлар ҳақидаги образларнинг қайта тикланиши сабаб бўлади.

Маълумки, сўзлар ўз маъноси билан инсон психикасига таъсир этиш хусусиятига эга. Инсон ўз хотирасида сўзларнинг маънолари билан бирга уларнинг объектив оламда ўз сезги аъзолари орқали ҳис этган хусусиятлари ҳақидаги маълумотларни ҳам сақлайди. Шу сабабли муайян сўз уни эшитувчи одам хотирасида муайян ассоциацияларни пайдо қилади. Агар матнда бир ассоциатив майдонга кирувчи сўзлар қўлланган бўлса, улар ўқувчи психикасига янада кучлироқ таъсир этади. Қуйидаги матнга эътибор беринг: *Унсин худди дадасидан катта ҳайитлик олиб бозорбошига кетаётган ёш боладай чопқиллаб, қаршисидан эсаётган шамолга сўз бермай, баъзан ирғишлаб борар эди; бироқ гўристон кўчасига бурилиб, салбат билан тебранаётган қопқора чинор остида оқаришиб турган сағаналарни, белгисиз зул-*

матни кўрганда юраги увушди-ю, зовур кўпригидан ўтиб, икки қадам юрганча тўхтаб қолди. Даҳшат унинг юрагига раҳна солди: Ганжиравон, ота-онаси, дугоналари хаёлидан кўтарилиб, кўз олдига оппоқ кафанга ўралиб сағана ва гўрлар атрофида елиб юрган арвоҳлар келди. Унинг эти живирлашиб, сочи бошидаги рўмолини бир қарич кўтаргандай бўлди. Унсин беихтиёр бир қадам орқага чекинди, лекин шу ондаёқ худди ўликдан кўрқмаслигини бировга писанда қилаётгандай, бақириб: «Ўликнинг жони йўқ, ўликнинг жони йўқ!» – деб олға интилди. Шу югурганича чинор остидаги Онҳазратим сағанаси олдида тўхтади; чойнак билан кумгонни оёғи остига қўйди, паранжи-чимматини бир чеккага ташлади, ичида: «Кўпи кетиб ози қолди», – деб суюнди (А.Қаҳҳор. «Даҳшат» ҳикояси).

Матндан кўринадики, унинг таркибида қўлланган *гўристон, сағана, кафан, ўлик, гўр, зулмат, қоп-қора* сўзлари ҳикоя персонажи – Унсиннинг юрагидаги бениҳоя кучли даҳшатни ифодалаш билан бирга, ўқувчида ҳам кўрқув ҳиссини пайдо қилади. Ўқувчи гўёки Унсин билан бирга «қоп-қора чинор остида оқаришиб турган сағаналарни, белгисиз зулматни» кўргандек «юраги увушади». Бу ерда тил (сўзлар) машҳур руҳшунос П.Павлов айтганидек, иккинчи сигнал вазифасини бажариб, инсоннинг марказий асаб тизимидаги маълум нуқталарни «уйғотади», яъни ассоциатив майдонга кирувчи сўзлар ҳақидаги образларни қайта тиклайди. Бу жараён инсон туйғуларини тасвирлаш бош мақсади бўлган лирик тур жанрларидан бири бўлган шеърда янада ёрқинроқ намоён бўлади. Турли шеърларни мутулаа қилганимизда бизда турли кайфиятнинг пайдо бўлишига энг аввало унинг оҳанги ва ассоциатив

сўзлар пайдо этувчи реакция сабаб бўлади. Ўқувчи шеърни ўқиш жараёнида унда ифодаланган мазмунни англаш баробарида шеър оҳанги ва ассоциатив сўзлар таъсирини ҳам ҳис қилиб боради. Масалан, А.Ориповнинг «Севги ўлими» номли шеъри ана шундай хусусиятга эгадир:

*Ёмғирли кун эди, атроф жим,
соқит,
Сенинг кўзларингга боқардим
сармаст.*

Секин шивирладинг:

*«Қўй, боқма, йигит,
Севгинг менга янгилик эмас».*
Ёмғир ҳам тинмади ўша

*кунни ҳеч,
У ҳам қуволмади кўзда хобингни.
Совуқ, рутубатли хонамга шу кеч
Олиб қайтдим изтиробингни...*

Шеърини матнда қўлланган ёмғирли кун, жим, соқит, секин, совуқ, рутубатли, изтироб сўзлари ўқувчи шурида ёмғирли, совуқ ва рутубатли ҳаво пайдо қиладиган маҳзун кайфиятни юзага келтиради. Шеърини матнда ифодаланган умидсизлик ўқувчи юрагига ҳам кириб боради.

Демак, адабиётшунос олимлар томонидан «сўз сеҳри» деб таърифланувчи ушбу жараён маълум маънода ўз моддий асосига эга, дейиш мумкин. Бунда матн ўқувчисининг тезауруси, сўзни ва оҳангни ҳис этиш салоҳияти, шунингдек, муайян адабий жараён меъёрлари ҳақидаги билими ҳам муҳим аҳамиятга эга. Бу борада матн муаллифи ва ўқувчи тенг даражада бўлмас экан, ўқувчи матнда ифодаланган бадиий мазмунни ҳеч қачон унинг муаллифи даражасида англаб етолмайди.

**Дурдона
ХУДАЙБЕРГАНОВА,
Ўзбекистон Республикаси
Фанлар академияси
Алишер Навоий номидаги
Тил ва адабиёт институти
катта илмий ходими**

¹М.М. Юлдашев. Бадиий матннинг лингвопоэтик тадқиқи: Филол. фанлари д-ри ... дисс. Т., 2009. 104-бет.

²М.М. Юлдашев. Кўрсатилган диссертация. 99-бет.

³Ю.В. Щербатых. Общая психология. СПб.: Питер, 2008.

⁴В.П. Белянин. Основы психолингвистической диагностики (модели мира в литературе). М.: Тривола, 2000. С. 248.

⁵В.П. Белянин. Кўрсатилган асар. 17-бет.

⁶В.П. Белянин. Кўрсатилган асар.

⁷В.П. Белянин. Кўрсатилган асар. 23-бет.

⁸Сов. Энциклопедический словарь. М.: Советская энциклопедия, 1989. С. 409–410.

⁹В.П. Белянин. Кўрсатилган асар.

МАНБАГА ҚАЙТИБ ИШ КЎРИШ – ХАЙРЛИК

Сувон МЕЛИ,

Ўзбекистон Республикаси Фанлар академияси Алишер Навоий номидаги
Тил ва адабиёт институти илмий ходими

Ўзбек адабиётшунослиги илмида навоийшунослик алоҳида аҳамият касб этади. Бу – улуғ шоир ижодининг оламшумул аҳамияти ҳамда минг йиллик адабиётимиз тарихида муҳим даврни ташкил этиши билан изоҳланади. Айрим истисноларни айтмаганда, навоийшунослик махсус илмий йўналиш сифатида асосан XX асрда шаклланди. Бу даврда даҳо шоиримиз асарларини нашр этиш, тадқиқ қилиш бўйича муайян ишлар амалга оширилди. Лекин мазкур тадқиқотларда Навоий ижоди фақатгина ўша давр мафкураси қолиплари асосида ўрганилган эди. Бу жиҳат, айниқса, аллома дунёқараш ва бу дунёқарашнинг у ёки бу асарда қандай инъикос этишини тадқиқ қилишда яққол кўзга ташланади.

Шу нуқтаи назардан, бугунги кунда навоийшунослик, умуман, ҳар бир тадқиқотда, яъни тадқиқотчи ўзи танлаган бирор-бир ғояни Навоийга тақаш тарзида эмас, балки буюк шоирнинг ўзи айнан қандай ғояларни илгари суради ва уларни бадиий-фалсафий жиҳатдан нечоғли ҳал қилади тарихида ўрганиш, назаримизда, янги давр навоийшунослигининг диққат марказида бўлиши лозим.

Шу ўринда ҳалигача ҳал қилинмаган яна бир масала борки, бу ҳам бўлса, Алишер Навоийнинг тўлақонли илмий биографиясини яратишдир. Илмий биография яратиш мушкул вазифа бўлиб, у тадқиқотчи олимдан шоир ҳаётида кечган воқеалар билан умри давомида яратган асарларни узвий тарзда самарали синтез қилишни талаб қилади. Бунинг учун аввало, буюк шоир ҳаёти ва ижодига оид манбаларни ҳеч бир мафкуравий тазйиқсиз жиддий ўрганиш, уларни қиёсий-типология ва текстология жиҳатдан таҳлил қилиб чиқиш зарур бўлади. Шу маънода филология фанлари доктори Шухрат Сирожидиновнинг «Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типология, текстология таҳлили»¹ китоби айрича аҳамият ва илмий долзарблик касб этади.

Мамлакатимиз мустақилликка эришганидан сўнг навоийшунослик мафкуравий босимдан буткул халос бўлди, аллома ижодини объектив тадқиқ этишга имконият яратилди. Илгари кам эътибор қаратилган мавзулар (асосан, диний-тасаввуфий) бўйича бир қатор китоблар ҳам нашр қилинди. Тадқиқотлар кўпроқ шоир асарлари юзасидан олиб борилди, ҳаёти ва фаолияти эса негадир орқа қаторга ўтди. Улуғ шоир даври, замондошлари ижтимоий-сиёсий фаолияти ҳақида маълумот берувчи бирламчи манбаларга бўлган эътибор бир қадар сусайди. Навоийшунос Ш.Сирожидиновнинг монографияси бу борадаги бўшлиқни тўлдиришга қаратилганлиги билан аҳамиятлидир. Олим ўзигача амалга оширилган тадқиқотларнинг ютуқ ва камчиликларини таҳлил қилади. Шундан келиб чиққан ҳолда, вазифани аниқ

белгилайди: «... навоийшунослик тарихининг ўтган бир асрлик даврини ҳолис баҳолаш ва ўтган давр сабоқларидан тўғри хулоса чиқариб, келажакдаги асосий йўналишларни белгилаб олиш кун тартибига қўйилди. Шу нуқтаи назардан, бугунги кунда Навоий даври манбаларининг қиёсий таҳлилин амалга ошириш улуғ шоиримизнинг мураккаб ҳаёти тафсилотларининг турли талқинларига чек қўйиш йўлидаги дастлабки қадам сифатида баҳолашни мумкин» (22-бет).

Маълумки, тарихий манбаларнинг бирортасида ҳам Навоий ҳақидаги маълумотлар хронологик изчил берилмаган. Бу эса, ўз навбатида, тадқиқотчидан ўнлаб қўлёзмаларни ўзаро қиёслаб, бир-бирига зид маълумотларнинг юзага келиши сабабларини кўрсатиб беришни талаб қилади. Айтиш жоизки, тадқиқотчи ушбу вазифани уйдалаган. Шу ўринда, Ш.Сирожидинов шоир ҳаёти хусусида маълумот берувчи манбаларни қиёсий таҳлил этиб, кейинги даврларда битилган асарларнинг хусусиятларини аниқ кўрсатганлиги диққатга сазовор: «Кўпчилик кейинги давр олимлари Амир Алишер ҳақида янги гап айтиш илинжида халқ ривоятлари орқали етиб келган Навоий ҳақидаги маълумотларни ҳам ўз асарларида зикр эта бошладилар. Йиллар ўтиши билан тазкиранависларнинг турли савиядаги иқтидорлари, дунёқараш ва мақсадли ёндашуви оқибатида Навоий ҳақидаги маълумотлар шунчалик ўзгаришларга учрадики, китобхон қайси маълумот асл ва қай бири сохта эканлигини ажрата олишга заифлик қилиб қолди. Биз ўз ишимизда ушбу иккиламчи манбаларни компилятив, яъни кўчирма талқин деб номладик» (23-бет).

Демак, йиллар ўтиши, ижтимоий-сиёсий вазиятнинг ўзгариши билан тарихий шахсга бўлган муносабат ҳам ўзгарар экан, адабиёт тарихчиси манбалардан фойдаланганда уларга танқидий қарай олиши лозим. Афсуски, кейинги йиллардаги адабиёт тарихига оид тадқиқотларда айна шу жиҳат оқсамоқда.

Олим манбаларни синчиклаб ўрганиб салафларининг илмий ишлари билан чоғиштириб, шоир ҳаётининг айрим нуқталарига аниқлик киритади. Масалан, Алишернинг отаси Ғиёсиддин кичкина билан боғлиқ воқеалар баёнида қатор эътиборга молик мулоҳазалар мавжуд. Маълумки, академик В.В.Бартольд «Мир Али Шер ва сиёсий ҳаёт» рисоласида (1928) 1458–1459 йиллар воқеалари хусусида сўз юритиб, Хондамирнинг «Ҳабиб ус-сияр» асарига таяниб Ғиёсиддин кичкина тарихчи Мирхонднинг отаси ва бошқалар билан бирга 1458 йили темурийзода Мирзо Иброҳим томонидан Балх шаҳрига Абу Саид ҳузурига элчи сифатида юборилган деб маълумот берган эди. Бошқа бир муаррих Абдураззоқ

Самарқандий «Матлаи Саъдайн» асарининг «Испом машойихларининг сулҳ тузиш учун Балх томонга борганликлари зикри» қисмида воқеага батафсил тўхталган, бироқ нима учундир Ғиёсиддин кичкина исмини зикр этмаган. Навоийшуносликда эса ушбу фактга эътибор берилмаган.

Ш.Сирожиддиновнинг матншунос олим сифатида тарихий матнларда йўл-йўлакай айтиб ўтиб кетилган жузъий маълумотларга диққат қаратиб, залворли хулосалар ясагани ўз вазифасига катта масъулият билан қараганидан далолат беради. Биринчидан, Ғиёсиддин Кичкинанинг Абу Саъид Мирзо хузурига Мирзо Иброҳим томонидан элчи сифатида юборилиши унинг теурийларга яқин эътиборли арбоблардан бўлганлиги ҳақида бизга маълумот берса, иккинчидан, унинг 1458 йилда ҳали ҳаёт ва давлат ишларида иштироки бўлганлигини англатади. Навоийшуносликда эса шоирнинг отаси 1452–1453 йиллари вафот этгани кўп бора таъкидланади. Масалан, «Ўзбек адабиёти тарихи»да (беш томлик) ўқиймиз: «*Ғиёсиддин кичкина Навоий тахминан 12 ёшларда эканида ҳаётдан кўз юмади. Отасидан ёш етим қолган Алишер Абулқосим Бобур хизматида қиради.*»

Худди шундай, олимнинг Ғиёсиддиннинг нега Кичкина лақаби билан машҳурлиги ҳақидаги фикрлари ҳам ўринлидир. Бу ҳақда тадқиқотчи 1997 йил «Мулоқот» журналинда (1-сон, 39–41-бетлар) биринчи марта ахборот берган эди. Олим қўлёзма манбаларни эринмай синчиклаб қиёсий ўрганган. Навоийдаги отасининг мавқеини камтарлик юзасидан билдирмай ўтиш истаги унинг назорати остида яқунланган Абдураззоқ Самарқандийнинг «Матлаи саъдайн» асарида ҳам, Мирхондиннинг «Равзат ус-сафо» асарида ҳам ўз аксини топганлигини мантиқан тўғри белгиллаган (монография, 30–33-бетлар). Муаллиф аниқлашчи (32-бет), Навоийнинг отаси ҳақидаги илк маълумотлар шоир вафотидан кейин манбаларда берилган бошлаган. Ш.Сирожиддинов манбаларни қиёслаб Фаҳрий Ҳиротийнинг «Латоифнома»сидан (1521–1522 йил) («Мажолис ун-нафоис»нинг форсий таржимаси) куйидаги маълумотни келтиради: «*Фаҳрий Ҳиротийнинг «Латоифнома»сида ёзилади: «Мирнинг таржимаи ҳолидан хабардор мўйсафид тарихчилар ва тўғри сўзли дунё кўрганлар ўз асарларида шундай келтирадиларким, Мирга амирлик мансаби меросийдур. Унинг отаси Амир кичкина Султон Абу Саиднинг хизматида эди. Гарчи муҳру мансаби бўлмаса ҳам, катта ҳурматга эга эди»* (33-бет). Бироз кейинроқ битилган иккинчи манба Сом Мирзонинг «Тухфаи Соми»сида (1550 йил) бу ҳақда шундай ёзилган: «*Отаси чигатой султонлари, хусусан, Султон Абу Саъид замонида ул подшоҳнинг даргоҳ ичкиларидан эди.*»

Ш.Сирожиддинов фақат қўлёзма манбалар билан чекланмай, ҳатто уларнинг Ҳинд худудига кўплаб нашр этилган тошбосма нусхаларини ҳам назардан қочирмаган. Муаллиф ёзади: «*Ҳабиб ус-сияр» асарида Ғиёсиддин Кичкинанинг лақаби Ганжкина, Канжкина, Канжакина, Кижаккина ёки Кижакния тарзида*

учраши хаттотлар томонидан нуқталар қўйилмай кетгани оқибатида юз берганига ишонч ҳосил этганимча «Ҳабиб ус-сияр»нинг ўнлаб қўлёзма ва босма нусхаларини кўриб чиқишга тўғри келди» (37-бет).

Ш.Сирожиддинов қўлёзмаларга таяниб, Навоийнинг мол-мулки, молиявий даромадларига оид бир қатор қизиқарли фактларни келтиради. Шу каби масалаларни қиёсий ўрганиш шоирнинг хайрия амалларининг кўламини кўрсатиши мумкин. Монографияда шунингдек, Навоийнинг фаолияти, қурдирган иншоотлари, вафоти билан боғлиқ таърихлар таржима қилиниб, шарҳланган. Навоийнинг муҳрдор сифатида сарой хизматини бошлаганидан то истеъфо бергунча содир бўлган воқеалар, амирлик лавозимига тайинланиши тафсилотлари, маълум муддатдан сўнг истеъфога чиқиши ва унинг сабаблари, кейинчалик Астрободга ҳоким этиб юборилиши ҳақида тақдим этилган маълумотлар, таҳлил ва хулосалар навоийшуносликда мутлақо янгилик бўлиб, сезиларли даражада Навоий таржимаи ҳолига янгича назар билан қарашга олиб келади. Жумладан, муаллиф Навоийнинг Астрободга сургун қилинмаганлиги, балки обрўли ва тажрибали давлат арбоби сифатида чеғараларни мустаҳкамлаш, давлат ва халқ осойишталигига зарар етказиши мумкин бўлган ташқи хавфларнинг олдини олиш мақсадида юборилганлигини манбалар воситасида аниқ ва ҳаққоний кўрсатиб берган. Навоийшуносликда бу давр жуда юзаки ёритилган бўлиб, турли даврларга тегишли воқеалар аралаштириб юборилганлиги очиб берилган. Муаллиф фактлар воситасида барча санавий ноаниқликларга чек қўйиб, тарихий ҳақиқатни тиклаган.

Муаллиф манбалардан Навоийга тегишли энг муҳим маълумотларни аслиятда келтириб, таржимасини ҳам берган. Бу эса тадқиқотчининг таржимонлик маҳоратини белгилашда мезон бўлиши мумкин. Китоб сўнггида фойдаланилган қўлёзмалардан то шоир ижодига тааллуқли мақолаларгача барчаси бирмабир кўрсатилган.

Тадқиқот структураси пухта ўйланган. Асосий уч бобдан ташқари унга уч қисмдан иборат илова қўшилганки, уларни тадқиқотнинг узвий таркибий қисми дейиш мумкин. Уларнинг номланишиёқ – «Илк манбалар ва улардаги Алишер Навоий ҳаётига оид маълумотлар», «XV аср зиёлилари Алишер Навоий мадҳида» ва «Алишер Навоий ўзи ҳақида» – ушбу фикримизни тасдиқлайди. Манбалардан олинган ҳужжатлар, биринчидан, бўлғуси тадқиқотлар учун таянч ашёвий далиллар бўлиб хизмат қилса, иккинчидан, муаллиф ўз тадқиқотида ушбу далиллардан қандай истеъфода этганини назорат қилиш имконини беради.

Улуғ «Ўткан кунлар» романи дебочасида айтилган ва ҳикматга айланиб улгурган бир гапни сал ўзгартириб қўлласак, манбага қайтиб иш кўриш – хайрлик, дейдилар. Ҳақиқатан ҳам, манбалар ҳар қандай илмий тадқиқотнинг асосини ташкил қилади ҳамда ишончли манбаларга изчил суянган тадқиқотгина ИЛМИЙ, деган юксак мақомга лойиқдир.

¹Ш.Сирожиддинов. Алишер Навоий: манбаларнинг қиёсий-типологик, текстологик таҳлили. Т.: Akademnashr, 2011. (Келтирилган иқтибослар шу манбадан олинган бўлиб, саҳифаси қавс ичида кўрсатилган).

БИЛИМ МУТОЛААДАН БОШЛАНАДИ

Республика болалар кутубхонаси фаолиятдан лавҳа

Инсонга ақл, дид, танлаш имконияти берилган. Олов билан овқат пишириш ҳам, уйга ўт қўйиш ҳам мумкин бўлганидек, одамзод тийнатида ҳам бунёдкорлик ва барбод қилиш ёнма-ён яшайди. Аммо инсон илм олмасдан ўзини англолмайди.

Халқимизда «Бола бошидан...», деган нақл бор. Бу педагогикада ўз исботини топган ҳақиқат: бола беш ёшгача қандай билим ва ҳаётий тасаввур олса, унинг келажаги ҳам шунга мос бўлади.

Билим эгаллаш танаффус билмайди. Ҳадиси шарифларда ҳам бежиз «бешиқдан то қабргача илм изла», дейилмаган.

Бугун фан-техника тараққиёти асрида инсон ақли коинотни забт этмоқда, ўзгартирмоқда. Аммо ўз қалбини ўзгартариш – бугун ҳам катта муаммо. Инсон қалбининг ўзгариши ва юксалиши эса таълим-тарбия билан боғлиқ. Бу улуғ ва эзгу йўл эса мутолаадан бошланади

Китоб – қалб калити, кутубхона – ғоялар хазинаси. Ана шундай маърифат марказларидан бири Республика болалар кутубхонасидир.

Республика болалар кутубхонаси 1965 йил январда Алишер Навоий номидаги Давлат кутубхонасининг «Ўсмирларга хизмат кўрсатиш бўлими фонди»нинг негизида вилоятлардаги болалар кутубхоналари учун илмий-услубий марказ сифатида ташкил этилган.

Бугунги кунда кутубхона йилига 13 мингдан зиёд китобхонларга хизмат кўрсатиб келмоқда. Уларнинг сафида мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчиларидан то 9-синф ўқувчиларигача бор. Пойтахтимизнинг барча мактаб ўқувчилари ва болалар боғчалари мураббийларига, Успенский номидаги Республика ихтисослашган мусиқа академик лицейи педагоглари ва ўқувчиларига, Камолитдин Беҳзод номидаги миллий рассомчилик ва дизайн институти профессор-ўқитувчилари талабаларига, Ахборот-ресурс маркази мутахассисларига кутубхона хизмати кўрсатилмоқда.

Кутубхона ҳар жиҳатдан қулай ва шинам. Кичкинтойлардан тортиб катталарнинг ҳам

қизиқишига жавоб берадиган китоб захирасига эга. Кутубхона фондида 219 мингдан зиёд адабиётлар ва 100 дан ортиқ бошқа нашрлар мавжуд. Булар – фаннинг барча соҳаси бўйича болалар ёшани ҳисобга олувчи бадиий адабиётлар, илмий-оммабоп нашрлар, ижтимоий-сиёсий китоблар, журналлар, Ўзбекистон ва Россияда нашр қилинган болалар ҳамда катталар учун газета-журналлар, энциклопедия-луғатлар, CD дисклар, видео-аудио кассеталар ҳамда илмий-услубий ва библиографик манбалардир.

Бўлимлардан хабарлар

Республика болалар кутубхонасида 8 бўлим фаолият кўрсатмоқда.

Мактаб ёшигача ва 1–4-синф ўқувчиларига хизмат кўрсатиш бўлимида 8503 нусха китоб фонди бўлиб, мактабгача таълим муассасалари тарбияланувчилари ва мактабларнинг бошланғич синф ўқувчиларига хизмат кўрсатади.

Китобхонларни ҳар томонлама етук вояга етказиш, уларда китобга меҳр уйғотиш шу бўлимдан бошланади. Бу ерда ёш китобхонлар ўзларининг бўш вақтларини қизиқарли ва мазмунли ўтказадилар. Ҳозирда видеоаппаратура орқали турли хил мультфильмлар намойиши, маърифий ва бошқотирма ўйинлар болалар хизматида.

Адабиётлардан тўлиқ фойдаланиш учун алфавитли ва тизимли каталоглардан фойдаланилади. Шеърлар картотекаси болалар қизиқишларини ҳисобга олиб мунтазам тўлдириб борилади.

Бўлим мактаблар билан ҳамкорликда «Саводхонлик» байрамлари, учрашувлар, суҳбатлар уюштиришда фаоллик кўрсатиб келмоқда.

5–9-синф ўқувчиларига таълим ресурслари бўйича ахборот хизмат кўрсатиш бўлимининг китоб фонди 7,5 минг нусхани ташкил этади. Бўлимда табиий фанлар, техника ва қишлоқ хўжалиги, спорт ва соғлиқни сақлаш, умумий ўрта таълим ўқув дастури бўйича адабиётлар мавжуд. Кутубхонада икки гуруҳга бўлинган ҳолда, яъни 5–7-синф ўқувчилари ва 8–9-синф ўқувчилари учун алоҳида-алоҳида китоб бериш ташкил этилган. Китобхон 10 кун муҳлатга китоб олади. Бўлимда ўқувчилар ўзларига керакли адабиётларни танлашлари учун очиқ китоб фонди мавжуд, китоб жавонида йўқ китобларни алифбо ва тизимли каталоглардан фойдаланиб буюртма бериш мумкин.

Кутубхона ўқув залида энциклопедиялар, лугатлар, дарсликлар, газета ва журналлар, бадиий адабиётлар жамланган.

Бу ўқув залида турли хил кечалар, таниқли ёзувчилар, шоирлар, машҳур кишилар билан учрашувлар ўтказилиши ўқувчиларни кутубхонага жалб қилишда муҳим восита бўлиб хизмат қилади. Чунки улар машҳур кишилар билан жонли мулоқот қиладилар ҳамда ўзларини қизиқтирган саволларга жавоб оладилар.

Оилавий ўқиш шўъбаси 2001 йилда 5–9-синф ўқувчиларига таълим ресурслари бўйича ахборот хизмат кўрсатиш бўлими қошида ташкил этилган. Шўъба болалар ўқишига раҳбарлик қилувчилар, педагоглар, тарбиячилар ва ота-оналарнинг кутубхонадан фойдаланишлари учун мўлжалланган. Шўъбанинг китоб фонди 2200 нусхани ташкил этади. Китоблар 10 кун муҳлатга берилади. Шўъба хизматидан кутубхона яқинидаги Оқибат, Ёшлик, Мустақиллик каби маҳаллаларда истиқомат қилувчи уй бекалари, пенсионерлар, айниқса, фаол фойдаланиб келмоқда.

Оилавий ўқиш шўъбаси янги китоблар ва кутубхона фондидаги энг яхши адабиётларни мунтазам равишда китобхонлар ўртасида тарғиб этишни тизимли ташкил этган.

Маънавият, маърифат ва санъат бўйича медиаресурс бўлимининг китоб фонди 4 мингга яқин бўлиб, ундан 2 мингтаси санъатга доир адабиётлардир. Булар – мусиқа, рақс, кино, театр, тасвирий санъатга оид китоблар. Ноталар эса алоҳида китоб жавонларида жойлашган.

Санъатга оид адабиётлардан ташқари, маънавият ва маърифатга доир китоблар ҳам мавжуд. Бўлимда «Ўзбекистон адабиёти ва санъати» газетаси, «Театр», «Санъат», «Саодат», «Гулистон», «Веселые нотки», «Юный художник» журналларининг барча сонини топиш мумкин.

Бўлим ходимлари томонидан доимий равишда маънавий-маърифий ва китобхонлик тадбирлари ўтказилиши анъанага айланган. Масалан, санъат усталари, кино актёрлари, шоирлар ва композиторлар билан учрашувлар, коллеж ва институт талабалари билан биргаликда байрам кечалари тайёрланади. Энг кичик ёшдаги мактаб ўқувчилари учун эса «Мусиқий меҳмонхона» саёҳати ташкил этилган. Асосий мақсад – ёш авлодга мусиқа сирлари эшигини очиш, уларни мусиқага яқинлаштириш, мусиқа асбоблари билан таништириш. Чунки мусиқа ҳар бир инсонда яхши фазилатларни ва нозик туйғуларни уйғотади.

Маълумот-библиография ва ўлкашунослик ахборот бўлимининг китоб фонди 1,5 мингга яқин. Бўлимнинг асосий вазифаси – китобхонларнинг сўровномаларини бажариш ва картотека, каталоглар билан ишлашга ўргатиш. Бўлимда ҳар қандай саволларга жавоб бера оладиган ажойиб маълумот – библиографик нашрлар фонди жойлашган. Газета, журналларнинг турли тематикадаги мақолалар картотекаси мавжуд. Бундан ташқари, бўлим китобхон ва болалар ўқув раҳбарлари билан ахборот-библиографик ишларини олиб боради. Ўқитувчи-педагоглар учун «Ахборот кунлари»ни ташкил этади.

Бўлим ходимлари янги келган матбуот нашрлари билан ишлайдилар, яъни мақолаларни таҳлил қилиб, улар ҳақидаги библиографик маълумотларни тавсифлаб, картотекаларга жойлаштирадилар. Маълумот-библиография ва ахборот бўлими китобхонларнинг вақтини тежаш мақсадида ёзувчилар ҳаёти ва ижодига оид долзарб мавзулар бўйича мунтазам равишда библиографик қўлланмалар ва болалар китоб ўқишига раҳбарлик қилиш йўналишларида ахборот-библиографик нашрлар чиқаради.

Библиографик қўлланмаларнинг кичик шакллари: варақалар, буклетлар, эсдаликлар тайёрлайди, китоб кўргазмалари ташкил этади ва газета ҳамда журналларда чоп этилган мақолаларнинг шарҳларини ўтказиши.

Китоб жамлаш, тўқислаш ва янги ресурсларнинг электрон каталогини яратиш бўлими «Кутубхона фондларини жамлаш тартиби ҳақидаги Низом»га мувофиқ ташкил этилган. Адабиётлар болалар ўқишига раҳбарлик қилувчилар учун ва барча ёшдаги болалар учун мўлжаллаб жамланади. Бўлим вақтли матбуот нашрларига обуна бўлишни ташкил қилиб, 43 та вақтли матбуот нашри картотекасини юритади.

Болаларнинг ёш хусусиятларини инобатга олган ҳолда болалар адабиётларига библиографик ишлов берилди. Бўлим томонидан барча кутубхона учун алифболи, бош, 2–9-синф ўқувчилари ва болалар ўқишига раҳбарлик қилувчилар учун тизимли, сарлавҳалар, электрон нашрлар ва лотин ёзувидаги нашрлар каталоги юритилмоқда.

Янги чиққан нашрларнинг мавзулари ахборотномалари, мавзулар режалари таҳлил этилиб, кутубхонада йўқ нашрларга буюртма берилди. Вақтли матбуот нашрларини ўз вақтида қайд этиб, кутубхона бўлимларига тарқатади. Янги келган адабиётларнинг кўригини ташкил этади.

Булардан ташқари, хайрия жамғармалари, турли нодавлат ташкилотлар ва ҳомийлар томонидан

ҳам китоблар олиниб, китоб фонди бойитилмоқда.

Адабиётларни сақлаш ва ретрокаталог яратиш бўлимида барча китоблар фонди учун топографик каталог тузилган. Бўлим ходимлари кутубхонанинг хизмат кўрсатиш бўлимларидаги китобларни мунтазам янгиланган, тўлдириб борадилар. Бўлимларнинг китоб захираларини қандай сақланаётганлигини назорат қиладилар. Мунтазам равишда китоб фондиди гигиена қоидалари асосида сақлашга ҳаракат қиладилар. Хоналар шамоллатилиб, кимёвий дорилар билан ишлов берилди.

Илмий услубий ва мактаб ахборот-ресурс марказлари мутахассислари малакасини ошириш бўлими китобхоналарга хизмат кўрсатишда янги шакл ва усулларни қўлланишни йўлга қўйиш, кутубхона хизматини янги технологиялар асосида олиб бориш бўйича услубий ёрдам кўрсатади.

Болалар ва мактаб ўқувчиларининг ўқишига раҳбарлик қилувчилар, педагоглар, мактаб кутубхоначилари ва АРМ мутахассислари учун долзарб мавзулар, унутилмас саналар, ёзувчиларнинг юбилейларига бағишланган услубий қўлланмалар тайёрлаб, вилоят АРМларига юборади.

Илмий услубий бўлими ходимлари доимо бошқа кутубхоналарнинг илғор иш тажрибаларини, ахборот технологияларни янги йўналишларини ўрганади ва бошқа кутубхоналарга татбиқ қилади. Кутубхоначиларнинг касб маҳоратини ошириш мақсадида ахборот-ресурс марказлари раҳбарлари, мутахассислари билан мунтазам равишда семинар ўтказиб боради.

Малака ошириш институти, маданият институти ва маданият коллежи талабалари учун илмий-услубий маслаҳатлар беради ва амалий машғулотлар ўтказишни ташкил қилади.

Болалар кутубхоналарида ёш китобхонлар билан ишлашни яхшилаш, ёшлар ўртасида китобга бўлган қизиқишни кучайтириш мақсадида «Энг фаол китобхон», «Энг яхши китобхон оила» кўриктанловларини ўтказиб келмоқда. Ҳар йили «XXI асрда болалар китобхонлиги» мавзусида илмий-амалий конференция ўтказилиб, конференция маълумотлари тўплам ҳолида чоп этилмоқда.

Жаҳон ахборот-ресурслари ва янги технология бўлими 2001 йилда ташкил этилган. Ўзбекистон Республикаси Президентининг 2006 йил 20 июндаги «Республика аҳолисини ахборот кутубхона билан таъминлашни ташкил этиш тўғрисида»ги қарори ижросини таъминлаш мақсадида болалар ва ўсмирларни ўқишга жалб қилишнинг турли шакллари жорий қилинмоқда. Болаларнинг ахборотни қабул қилишдаги хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда янги ахборот ва компьютер кўникмаларини «ўқиш, эшитиш, кўриш» шаклида етказишга катта эътибор берилмоқда. 2007 йилда кутубхонага Япония ҳукумати томо-

нидан маданиятни ривожлантириш ва келажак авлодни тарбиялашда кўмаклашиш беғараз гранти асосида 28,6 миллион иэн ҳисобида аудиовизуал жиҳозлар ажратилди. Бу кутубхона ишини янада ривожлантиришга хизмат қилмоқда.

Бу аудиовизуал жиҳозлардан кўзи ожиз ва ҳаракати чекланган болалар ва ўсмирлар ҳам фойдаланишлари мумкин. Кутубхонада лингафон хонаси ташкил этилиб, DVD, наушниклар ва ясси экранлар қўйилган. Улар ёрдамида болалар жаҳон классик ва миллий мусиқали асарларни эшитишлари ёки ахборот технологиялари ёрдамида тил ўрганишлари, мактабгача ёшдаги болалар учун ўқишлар ташкил этиш мумкин.

Бундан ташқари, ўқув залида видеопроектор, электрифициланган экран, DVD, видеомагнитофон, аудиокучайтиргич ва микрофонлар жойлаштирилган. Улар ёрдамида халқаро конференциялар, семинар-тренинглар, тақдимотлар ва учрашувлар замонавий асосда ташкил этилмоқда.

Бўлимнинг барча компютери интернет тармоғига уланган. Бу китобхоналар учун кўпроқ ахборотлар олишга имкон туғдиради. Бўлим ходимлари болаларга компютердан фойдаланиш қоидаларини ўргатадилар. Бўлимда «Компютер кутубхонаси» ташкил қилинган. «Компютер кутубхонаси» турли фан соҳалари бўйича рефератлар ва тематик уй вазифаларини бажаришга ёрдам беради.

Китобхона болаларга компютер ва интернет ўргатиш курслари ташкил этилган.

Kitob.uzда китоблар

Ёш китобхоналар учун Kitob.uz сайти иш бошлаганига ҳали кўп бўлгани йўқ. Сайт ўзбек ва рус тилларида юритилади. Бу айнан умумтаълим мактаб ўқувчи-ёшлар учун мўлжалланган бўлиб, 6 саҳифа ва 24 бўлимдан иборат. Сайтда фанларга оид фойдали бўлимлар ташкил этилган, бунда ўқувчилар дарс юзасидан ва таълимдан ташқари турли маълумотларни олишлари ва китобларни электрон шаклда мутолаа қилишлари мумкин.

Бугун сайтда китобхоналар учун «Ўзбек адабиёти», «Электрон адабиётлар», «Жаҳон адабиёти», «Ривоятлар», «Эртақлар», «Биласизми?», «Лойиҳалар», «Матбуот хизмати» ва кўплаб бошқа саҳифалар хизмат кўрсатмоқда. Кўчириб олиш учун электрон китобларнинг рўйхатлари тузилган.

Энди ҳар бир китобхона ўз уйида ўтириб «Kitob.uz» сайти жавонида ўзига керакли бўлган китобини топиб ўқиш имкониятига эга. Шу кунларда янги сайтнинг «Нодир китоблар» саҳифасини тайёрлаш бўйича амалий ишлар давом этяпти.

Сайтдан кундалик фойдаланувчилар сони ўртача 700–1500 нафарни, умумий кўрсаткич 6 ой давомида 105 673 нафарни ташкил этмоқда.

Сайтда forum.kitob.uz форуми орқали таниқли шоир ва ёзувчилар иштирокида онлайн учрашувлар ташкил этилаётгани янада эътиборлидир. Ўзбекистон халқ ёзувчилари Муҳаммад Али, Худойберди Тўхтабоев, масалнавис Ямин Қурбон каби ижодкорлар иштирокида ўтказилган онлайн мулоқот бунинг ёрқин мисолидир.

Кутубхонада мавжуд китобларнинг 32 680 донаси «КаДата» дастурига киритилган.

Халқ таълими вазирлиги «Мультимедиа умумтаълим дастурларини ривожлантириш маркази» томонидан тайёрланган электрон дарсликлар, ўзбек ва жаҳон болалар адибларининг асарлари, аудио эртақлар, Англия элчихонаси томонидан тақдим этилган инглиз тилини ўрганишга ёрдам берувчи ўйинлар жой олган. У ерда ўқувчилар ўз билимларини тест орқали синаб кўриши, болалар шоирлари ва ёзувчилари билан уюштирилган учрашувларга саволлар йўллаши мумкин. Ота-оналар учун ҳам бўлим мавжуд бўлиб, улар бадиий китобларни фарзандлари билан бирга танлаб, юклаб олишлари, болалар ижодий ишларини жойлаштириши, электрон мактуб йўллаши ҳам мумкин.

Бундан ташқари, кутубхонада махсус ахборот киоск қурилмаси ўрнатилган бўлиб, ушбу қурилма хотирасига кутубхона фаолиятига оид турли маълумотлар жойлаштирилган. Ўзбекистоннинг машҳур тарихий ва диққатга сазовор қадамжоларига визуал саёҳатлар уюштириш имкони мавжуд.

Шунингдек, Алишер Навоийнинг рубоий ва ғазаллари ўзбек, рус ва инглиз тилларида ўқилиб, овозли материал сифатида ҳам киоск хотирасига жойлаштирилган. Ғазал ва рубоийларни севиб ўқувчи китобхоналар ушбу ғазалларни нафақат ўқишлари, балки ифодали ўқилган ғазалларни тинглаб, тўғри ўқиш кўникмаларига ҳам эга бўлишлари мумкин.

«Kitob.uz» сайти Камолот ёшлар ижтимоий ҳаракатининг Миллий интернет танловида «Ўзбекистоннинг бой маданияти ва санъати, тарихи ва маънавий қадриятлари акс этган энг яхши сайт» номинацияси бўйича биринчи ўринни эгаллади.

Обод турмуш йилидаги ободликлар

Республика болалар кутубхонаси томонидан йил давомида болаларни бадиий адабиёт мутолаасига кенгроқ жалб этиш, уларга замон талаблари асосида сифатли кутубхона хизматини кўрсатиш, бўш вақтларини мазмунли ташкил қилиш мақсадида муайян ишлар амалга оширилди.

Бу ҳақда Республика болалар кутубхонаси директори Дониёр Ўролов шундай деди:

– Кутубхонанинг фаолият доираси йил сайин кенгайиб бормоқда. Болаларни кутубхонага янада кўпроқ жалб қилиш, улар қалбида китобга меҳр уйғотиш мақсадида тарбиявий аҳамиятга эга турли адабий кечалар, юртимизнинг таниқли инсонлари билан учрашувлар, хайрия тадбирлари ўтказишни анъанага айлантирдик. Жумладан, **«XXI асрда болалар китобхонлиги»** мавзуида илмий-амалий конференция, **«Энг фаол китобхон оила»** каби Республика кўрик-танловлари, **«Электрон кутубхона ташкил этишнинг мақсади, вазифалари, ҳозирги ҳолати»** мавзусидаги семинар бунга мисол бўла олади. Бундай тадбирларни Ўзбекистон Миллий китоб палатаси, Республика маънавият-тарғибот маркази, «Камолот» ёшлар ижтимоий ҳаракати марказий кенгаши, Болалар жамғармаси, нашриётлар, ёзувчилар, мактаб ўқитувчиларининг ҳамкорлигида ўтказилиши янада катта аҳамият касб этмоқда.

Бугун ўқувчиларни китобхонликка жалб қилишда жаҳон ахборот-ресурслари ва янги технологиялар воситасидан фойдаланиш кенг йўлга қўйилиб, www.kitob.uz сайти базаси янада бойитилмоқда. Кутубхона таркибида **«Овоз ёзиш студия»**си ташкил қилинди. Ҳозирда бу студия томонидан кутубхона фондидаги болалар эртак ва ҳикоялари аудио (MP3) шаклга айлантирилмоқда.

Кутубхона жамоаси болалар уйлари тарбияланувчилари ва ногирон болалар билан ишлашга алоҳида эътибор қаратди – «Янги йил қувончлари» мавзусидаги хайрия тадбирига бўлим томонидан «SOS болалар маҳалласи» тарбияланувчилари таклиф қилиниб, ҳомийлар томонидан тайёрланган совғалар болажонларга тарқатилди. Кутубхонадаги маънавий ва жисмоний эскирган адабиётлар ўрнатилган тартибда муомаладан чиқарилиб, ўрнига 20 миллион сўмдан ортиқ маблағларга янги болалар адабиётлари харид қилинди.

Кутубхонадаги китобхонлар

Кутубхона – зиё маскани. Зиё истаган китобхонлар кутубхонада китоб мутолаа қилиш билан фикрлаш доирасини кенгайтиради, билимини оширади. Шундай экан, кутубхонага аъзо бўлган китобхонларнинг бу борадаги фикри билан қизиқдик.

Тошкент шаҳридаги 448-сонли мактабгача таълим муассасаси тарбияланувчиси Ғофуржонова Муслима (3 ёш): Бу ердаги опалар менга Машанинг аҳмоқлигини айтишди. Маша тентак. У айиқнинг айтганини қилмайди. Қорбобога шеър биламан. Кейин яна қўшиқ айтоламан.

Тошкент шаҳридаги 426-сонли мактабгача таълим муассасаси тарбияланувчиси Фурқатов Сулаймон (5 ёш): Онам билан биргаликда бу ерга келамиз. Опалар менга «Тулки билан товус», «Уч ака-ука ботирлар», «Танбал бола» эртакларини айтиб беради. Телевизорда мультфильм кўрсатишади. Бу ер менга ёқади.

Тошкент шаҳридаги 50-мактаб 5-синф ўқувчиси Иноятова Азиза: Китоб мутолла қиларканман, бошқа дунёга тушиб қолгандай бўламан. Айниқса, бадиий китоблар жону дилим. Республика болалар кутубхонасида очиқ мутолаа йўлга қўйилган, яъни китоб жавонидан бемалол ўзимизга керакли бўлган китобни олиб мутолаа қилишимиз мумкин. Шунингдек, китобларнинг электрон версиясини юклаб олиш йўлда, транспортда наушник билан бемалол эшитиб, вақтдан унумли фойдаланиш имконини беради.

Тошкент шаҳридаги 64-мактаб 7-синф ўқувчиси Қодиров Акмал: Ўқитувчимиз дарсликлар билан чекланмай бошқа адабиётлар билан ҳам ишлаш кераклигини уқтирган. Республика болалар кутубхонаси жудаям китобга бой. У ерда китоб ўқиш билан биргаликда реферат мавзуларига оид манбалар асосида уни ўша ердаги компьютерда ёзиб чиқараман. Умуман олганда, китобхон учун кутубхонада ҳамма қулайлик мавжуд, фақат ундан тўғри фойдаланишимиз керак.

Энг катта бойлик

Китоб – туганмас бойлик. Инсон мутолаа билангина ўзини юксалтиради. Тўғри тарбия – ҳар томонлама соғлом авлодни вояга етказишнинг ягона йўли, саодат манзили. Зеро, мамлакатимизда ёш авлод маънавиятини юксалтириш, билим ва дунёқарашини бойитиш, салоҳияти ва интилишларини рўёбга чиқаришга қаратилаётган доимий эътибордан мақсад ҳам ана шу – Баркамол Авлод орзусидир.

Улдона АБДУРАҲМОНОВА,
«Til va adabiyot ta'limi» журнали мухбири